

Савлабек КИСТАУБАЕВ

ЭКОЛОГИЯ ВА ШАХС ТАРБИЯСИ

САВЛАБЕК КИСТАУБАЕВ

ЭКОЛОГИЯ ВА ШАХС ТАРБИЯСИ

ТОШКЕНТ
«ТАФАККУР ҚАНОТ»
2013

УЎК: 504.75

КБК: 20.1

К-31

*Абдулла Қодирий номли Жиззах давлат педагогика институтининг
илмий кенгаши томонидан нашр этишига тавсия қилинган.*

Масъул муҳаррир

С. Мамашокиров – *фалсафа фанлари доктори, профессор.*

Такризчилар:

Б. Очилова – *фалсафа фанлари доктори, профессор.*

Т. Қўйлиев – *фалсафа фанлари номзоди, доцент.*

Кистаубаев, Савлабек

К-31 **Экология ва шахс тарбияси / С. Кистаубаев.** – Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2013. – 144 б.

УЎК: 504.75

КБК: 20.1

Ушбу монографияда экологик дунёқарашнинг ижтимоий-тарихий асослари, унинг шахс маънавий ҳаёти билан, миллий ва умуминсоний кадриятлар билан боғлиқлиги масаласи, экологик дунёқараш парадигмаларининг ўзгариш қонуниятлари ва тенденциялари ҳамда Экологик дунёқарашни шакллантиришнинг институционал тизимини такомиллаштириш масалалари ёригиб берилган.

Монография, мазкур йўналишда илмий тадқиқот олиб боровчи мутахассислар, аспирантлар, ижтимоий-гуманитар фан соҳаси вакиллари, талабалар ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ISBN: 978-9943-382-74-9

© С. Кистаубаев, 2013 й.

© «Tafakkur qanoti» нашриёти, 2013 й.

КИРИШ

Кишилик жамиятининг жадал тараққиёти, фан-техника, саноат ва қишлоқ хўжалигининг тез суръатларда ўсиши, ер юзи аҳолиси сонининг муттасил ортиб бориши табиат билан инсон ўртасидаги муносабатларни мураккаблаштириб юборганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳодиса табиат муҳофазаси, табиий ресурсларни асраш ва улардан оқилона фойдаланиш вазифаларини бутун инсоният олдида турган ва тезлик билан ҳал қилиниши лозим бўлган асосий муаммога айлантирди. Ҳар қандай инсоний фаолият, шу жумладан, табиат билан муносабатлар инсоннинг онги, тафаккури, ақл-идроки иштирокида содир бўлади. Шу маънода, экологик муаммоларнинг кескинлашуви ёки, аксинча, юмшаши, энг аввало, ушбу масалаларнинг кишилар томонидан қанчалик тушунилишига тўғридан-тўғри боғланиб кетади. Шу муносабат билан масаланинг кўплаб жиҳатлари, қирралари борлигини ҳамда уларнинг ҳар бири ўз ўрнига эгаллигини эътироф этишимиз лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов «Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида» китобида: «Аҳоли тез кўпайиб бораётганлиги ва ер-сув ресурсларининг чекланганлиги бизга илм-фан асосида ишлайдиган ва кўп меҳнат талаб қиладиган ишлаб чиқаришларни ривожлантиришдан, туб миллат ёшлари ҳисобига саноатдаги ишчилар синфини ва инженер-техник ходимлар сафини жадал кенгайтиришдан бошқа йўл қолдирмаяпти. Саноатни ривожлантирмай туриб, миллий ва ижтимоий тараққиётга эришиб бўлмайди. Бу масалаларда аниқ тавсиялар берилиши керак»¹, – дея таъкидлаб ўтади. Бу эса ҳозирги глобал экологик хавфсизликни таъминлашнинг

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 73–74- бетлар.

долзарб илмий томонига ургу бериш мумкинлигини кўрсатади, албатта.

Ҳозирги кунда дунё ҳамжамияти олдида турган муҳим масалалардан бири – глобал миқёсда инсон хавфсизлигининг муҳим йўналиши бўлган экологик хавфсизликни таъминлашдир. Бунинг учун инсон фаолиятининг барча йўналишларида шу мақсадни рўёбга чиқариш соҳасида имкон борида қўлимиздан келган ишларнинг барчасини бажаришимиз зарур. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида: «Биздаги барқарорлик ва хавфсизлик йўлида таҳдид бўлиб турган муаммоларни англаб етчимизми? Хавфсизликка таҳдид солиб турган муаммоларга нимани қарши қўя оламиз?.. Биз истикомат қилаётган минтақада жугрофий-сиёсий мувозанатнинг сақланишига нималар кафолат бўла олади? Хавфсизликни қандай сақлаб қолиш мумкин?»¹ – деган саволлар кун тартибига қўйилган.

Экологик хавфсизлик миллий хавфсизликнинг асосий бўғини сифатида қаралар экан, у кундалик ҳаётимизнинг барча жабҳаларини ўз таъсир доирасига олади. Асосий Қонунимизнинг 55- моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», – деб таъкидланган. Бинобарин, экологик хавфсизликни нафақат маҳаллий, балки миллий, минтақавий ва глобал миқёсда таъминлашга ҳар бир киши ҳисса қўшиши шарт. Зеро, глобал масштабда кескинлашаётган экологик ўзгаришлар инсон ва шахс маданияти ҳамда дунёқарашига ўз таъсирини ўтказмоқда.

Ушбу жараёнлар мантигидан келиб чиқадиган бўлсак, экологик муаммолар ечимининг муваффақияти нафақат социал-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

иқтисодий, илмий-техникавий, демографик каби объектив омил ва шарт-шароитларга, шу билан бирга, экологик оғнинг даражаси, билим ва дунёқараш ривожланганлик ҳолати – субъектив омиллар билан ҳам узвий боғлиқ. Шунга кўра, мамлакатимиз аҳолисининг экологик онги ва дунёқарашини узлуксиз юксалтириб бориш, йиллар давомида собик тузум давридан сақланиб қолган асоратлар – табиатга нооқилона муносабатда бўлиш каби ёндашувларни бартараф этишга доир кенг кўламли вазифалар, чора-тадбирлар амалга ошириб борилмоқда.

Мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов атроф муҳитни муҳофаза қилиш, бой табиий ресурсларимиздан оқилона фойдаланиш ва бузилган табиий мажмуаларимизни қайта тиклашга доимий эътибор бериб келмоқда. Юртимизда амалга оширилган экологик ўзгаришлар эса бунинг амалий ифодасидир.

Турли йиғилиш ва анжуманларда экологик инкироз ҳақида гап кетганида, мисол тариқасида Орол фожиаси эса олинади. Бу фожа миллий ёки минтақавий муаммо эмас, балки глобал фалокат эканлиги ҳақида Президентимиз И. Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-, 50-, 55- сессияларида, шунингдек, 2000 йилда ўтказилган БМТнинг Минг йиллик Саммитида нутқ сўзлаб, бунга жаҳон ҳамжамиятининг эътиборини қаратган эди.

Хусусан, Президентимиз Ислам Каримов: «Бу масалани... Орол фожиаси билан бевосита боғламоқдамизки, бу фожа Чернобиль фожиасидан қолишмайди. Ўрта Осиё минтақасининг демографик хусусиятларини ҳисобга олганда, унинг аҳолиси 2005 йилга бориб икки баробар кўнаяди ва 60 миллион кишидан ошиб кетади. Уларни қандай қилиб иш билан таъминлаш ва турмуш даражасини ошириш мумкин?»¹ – дея таъкидлаган эди.

Узоқ йиллар давомида тазйиқ ва маънавий асоратда яшаган халқнинг дунёқарашини, табиат ва жамиятга оқилона муноса-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 203-б.

батини шакллантириш осон кечмайди, албатта. Бунинг учун халкимизнинг азалий маънавий қадриятларидан барча аҳолини ва, энг аввало, ўсиб келаётган авлодни баҳраманд этиш, долзарб экологик масалаларга доир назарий ва амалий масалаларни фундаментал тарзда тадқиқ этиш ҳамда уларнинг асосий маъзани оммабон руҳда кишилар дунёқарашига сингдириш зарур. Бинобарин, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, «табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятга озуқа беради, кучайтиради»¹. Маънавиятли инсон ҳаётнинг барча қирраларига, унинг мавжудлигига асос бўлган табиат неъматларига онгли равишда, юксак инсоний бурч ҳамда масъулият асосида ёндашади.

Қолаверса, мазкур муаммоларни инсоннинг ўзи вужудга келтирганлиги, унинг ечими ҳам яна ўзига (албатта, глобал равишда инсониятга) боғлиқ эканлигини, ҳар қандай катта вазифаларнинг ечими дастлаб кичик ишларни ҳал қилишдан бошланишини тушуниш, бошқаларга қараб ўтирмасдан, қандайдир ишни ўзидан бошлаш керакдир, балки. Бу ҳам охир-оқибат инсон онги даражасига, маънавий дунёқарашига бориб тақалади. Шунга кўра, инсоннинг моҳияти бўлган маънавияти у яшаётган атроф муҳит билан бевосита боғлиқ эканлигини унутмаслик даркор².

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 60- б.

² Қаранг: Каримов И. А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., 1992. – 69- б.

1 БОБ. ШАХСНИНГ ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШИ ҚАРОР ТОПИШИ МАСАЛАСИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

1. 1- §. Экологик дунёқараш шаклланишининг тарихий-ретроспектив асослари

Шахснинг экологик тафаккур тарзи у яшаб турган минтақа-нинг табиий-географик иқлими, шарт-шароити, у мансуб бўлган миллат ёки халқнинг менталитети, турмуш мароми, тарихи, урф-одати, эътиқоди, қолаверса, муайян жамиятда яшовчи кишиларнинг табиат тўғрисидаги дунёқараш ҳамда унга бўлган муносабатлари билан узвий боғлиқ.

Ана шу муносабатларнинг ўзаро боғлиқлиги ва таъсири боис шахсда экологик дунёқараш шаклланган, бошқача айтганда, экологик дунёқараш ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онининг ўзаро алоқадорлигида намоён бўлган.

Мазкур муносабат инсоният тараққиётининг илк даврларида шаклланган «Одам табиатга қулми ёки унинг хўжайиними?» дилеммасига бориб тақалади. Ана шу саволга жавоб кишиларнинг экологик онги қай даражада эканлигидан келиб чиқиб берилган. Албатта, атоқли мутафаккирларнинг биринчи жавобнинг ҳам, иккинчи жавобнинг ҳам тўғрилигини исботловчи фикрларини истаганча келтириш мумкин. Қадимги қабилаларнинг кўпчилиги ўзларининг атроф муҳитга бутунлай қарамлигини, яъни инсон табиатнинг қули эканлигини таълим олишган ва уни илоҳийлаштиришган. Масалан, Инжилда Ер инсонга Яратувчи томонидан совға қилинганлиги ва инсон Ернинг хўжаси эканлигига ишора килувчи кўплаб таъкидлар мавжуд.

Ибтидоий даврдаги уруғчилик жамоаларида ўзларининг табиат билан бирлигини таъкидловчи «экологик тафаккури» мавжудлигини тасдиқловчи далиллар сақланиб қолган. Овчилик билан шуғулланувчи қабилаларнинг ов ва балиқчилик даврини бузмасликлари, ҳайвонларнинг болаларини ўлдирмасликлари, истеъмол учун қанча ов маҳсулоти керак бўлса, шунча овлашлари бунинг исботидир. Табиий ресурслар сақланиб қолишига ўша даврларда ҳам мавжуд бўлган ўзига хос микрозаповедниклар, яъни муқаддас деб ҳисобланган кўллар, дарёлар, булоқлар, ўсимликлар, балиқлар ва ҳайвонлар яшовчи жойларнинг борлиги ҳам сабаб бўлган. Бу эса тотемизм элементларини ўзида ифода этувчи қадимги экологик дунёқарашдир. Албатта, бу даврларда ҳозирги маънодаги экологик онг бўлмаган, улар ўзларининг табиат билан чамбарчас боғлиқлигини ҳозирги давр одамларидек англашмаган. Аммо ўша даврдаги, мисол учун, уруғнинг афсонавий бошловчилари ўтмишнинг акси сифатида, ўлимдан кейинги ҳаётнинг мавжудлиги ҳақидаги қарашлар келажак сифатида қабул қилинган. Юқорида айтиб ўтганимиздек, муқаддаслаштирилганлиги сабаб асрлар оша сақланиб келаятган булоқлар, ўрмонлар ёки табиатнинг бошқа бир ноёб қисмлари ҳимоя остига олинган ҳудудлар сифатида қабул қилиниши мумкин¹.

Экологик онг ҳар қандай экологик дунёқарашнинг марказий элементи ҳисобланади. У эса, ўз навбатида, учта ўзига хос кўрсаткич билан характерланади:

1. Инсоннинг табиатдан қанчалик ажралиб турганлигини ёки, аксинча, у билан қанчалик жипслигини кўрсатувчи, кўпроқ унинг устунлигини «кўрсатишга» қаратилган руҳий-психологик қатлам. Аксарият ҳолларда инсоннинг антиэкологик хатти-ҳаракатларини «оқлашга» хизмат қилади.

¹ Эрамиздан олдинги иккинчи минг йилликда Перуда деҳқончилик билан шуғулланувчи қабилалар гуано, яъни қушлар ахлатини ўсимликларга ўғит сифатида ишлатишни ўрганиб, икки барабар кўп ҳосил олишга эришишган. Шунинг учун гуано манбаи бўлган қушлар ўша даврдаги қонунлар билан қўриқланган. (*Қаранг: Баландин Р. К., Бондарев Л. Г. Природа и цивилизация. – М.: Мысль, 1988. – 64-бет*)

2. Табиатнинг «объект ва субъект» сифатида қабул қилиниши. Бунда инсон табиатнинг ҳар қандай таъсирини қабул қилишга тайёр бўлган, аммо у ўзига хосликка эга бўлмаган пассив объект сифатида ёки ўзаро тенг таъсир субъекти сифатида қабул қилинади.

3. Бундай таъсир, айти ҳолда, «прагматик ва нопрагматик» призма орқали ҳам қабул қилинади. Бунда одамнинг табиатга таъсири унинг озиқ-овқат, технологик ва ҳ. к. эҳтиёжларини қондира оладиган ёки қондира олмайдиган моддий қадрият сифатида ёхуд прагматик бўлмаган маънавий эҳтиёжларини қондирадиган қадриятлар сифатида белгиланади.

Кишиларнинг ҳозирги экологик онги, экологик дунёқарашини яхшироқ тушуниш учун унинг қандай босқичлардан ўтганлигини, турли даврларнинг экологик дунёқараши қандай характерда бўлганлигини англаш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга эга. Шу боис социогенез жараёнида инсон экологик онги ва дунёқараши қандай тараққиёт босқичларидан ўтганлигини қисқача таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқотчилар, одатда, экологик билимлар, яъни экологик дунёқараш ривожидида саккизта босқич бўлганлигини таъкидлайдилар. Улар қуйидагилардир:

Биринчи босқич (инсоннинг табиатдан ажралиб чиқишидан то эрамыздан олдинги III–I асргача бўлган давр) – одамларнинг натурал ишлаб чиқариш босқичида ибтидоий даврдаги табиат ва унинг ходисалари тўғрисидаги содда қарашлари.

Иккинчи босқич (эрамыздан олдинги III–I асрлардан XIV асргача бўлган давр) – антик деб аталган даврда яшаган олимлар томонидан, кейинчалик турғунлик саналган ўрта асрларда тўпланган табиат ҳақидаги қарашлар.

Учинчи босқич (уйғониш даври (XIV–XVIII асрлар) – шу пайтгача тўпланган жуда улкан фактологик материалларни янада бойитган буюк географик кашфиётлар даврида уларни тизимлаштиришга интилиш.

Тўртинчи босқич (XVIII–XIX асрнинг бошлари) — ботаника, зоология, география фанлари ютуқларининг экологик ғоялар пайдо бўлишига тўртки бериши, ўсимликлар ва ҳайвонлар экологиясининг мустақил фан сифатида пайдо бўлиши.

Бешинчи босқич (XIX асрнинг бошидан 1866 йилгача бўлган давр) — эволюцион экологиянинг қарор топиши, экологик тадқиқотларнинг чуқурлаштирилиши, экологик ўзаро алоқадорликларга эътиборнинг кучайиши.

Олтинчи босқич (1866 йилдан 1936 йилгача) — «экология» тушунчасининг илмий муомалага киритилиши, аутоэкологик йўналишдаги тадқиқотларнинг, атроф муҳит омиллари ўзгаришига мос равишда турлар табиий жамланмаси ўзгаришининг қайд этилиши, яъни факторал аутоэкологиянинг пайдо бўлиши.

Еттинчи босқич (XX асрнинг 40–70- йиллари) — табиий тизимларни ўрганишга комплекс ёндашувнинг қарор топиши. Умумий экологиянинг мустақил, фундаментал биологик фан сифатида қарор топиши. Синэкологик йўналишдаги модда ва энергия алмашинуви жараёнларини ўрганишда миқдорий усулларнинг, математик моделлаштириш усулининг кучайиши.

Саккизинчи босқич (XX асрнинг 80- йилларидан ҳозирга қадар) — илм-фаннинг «экологиялашуви», инсон омилини эътиборга олувчи экологик илмлар мажмуининг таркиб топиши, асосий усул сифатида системавий таҳлилнинг устуворликка эришиши. Узоқ давом этувчи ва ер усти, минтақавий, глобал даражаларда экологик мониторингнинг амалга оширилиши.

Энди эса шу босқичларни бошқачароқ — инсон ва табиатнинг бир-бирига «беғоналашуви» нуқтаи назаридан таснифлаш ҳамда уларнинг хусусиятларини таҳлил этиш мумкин:

1. Архаик даврга хос экологик дунёқараш. Бу инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг илк даври бўлган. У ибтидоий инсоннинг табиатдан ўзини ажратмаганлиги, ўзини табиатнинг бир қисми деб ҳисоблаши билан ажралиб туради. Бу

одамнинг максимал даражада табиатга боғланганлиги, юкорида кўрсатилган биринчи белгига кўра, инсоннинг психологик жиҳатдан табиат билан жишслигини характерлайди. Архаик даврдаги экологик онг субъект ва объект, моддийлик ва рухийлик, сабаб ва оқибат ҳамда шу кабиларни ҳали бир-биридан ажратолмайдиган ҳолда бўлган. Шунинг учун ибтидоий одам табиий муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ҳам худди унга ўхшаш хусусиятларга эга деб тушунган. Масалан, ўз ҳаётининг кўн қисмини ҳали ўз ибтидоийлигини йўқотмаган кабилалар орасида ўтказган. В. Р. Арсеньевнинг фикрига кўра, архаик онг ўрмон ёки ҳайвонлар турмуш тарзини худди одамлар турмуш тарзига ўхшаш ҳолда кўради, уларга ўзларининг ижобий ёки салбий сифатларини кўчиради: табиат нарса ва ҳодисалари ҳам худди одамлар каби – улардан яхшироқ, ёмонроқ, адолатлироқ, адолатсизроқ ва ҳоказо.

Моҳиятан олганда, ибтидоий одам учун унинг атрофидаги табиий муҳит нарса ва ҳодисалари «бошқача қиёфадаги одамлардир». Демак, шундай экан, инсон ва табиат ўртасида принципиал жиҳатдан фарқ ва чегара йўқ. Худди шу ҳолат экологик онгнинг иккинчи хусусияти – архаик онгнинг табиат дунёсини субъект сифатида қабул қилиши (янада аниқроқ айтиладиган бўлса, ҳали бу муносабатларнинг субъект-объект муносабатларига ажралмаганлиги)ни кўрсатади.

Архаик даврдаги кишиларнинг табиатга муносабати ўзининг прагматик характери билан ажралиб туради, чунки унинг асосий мақсади уруғнинг жисмоний жиҳатдан яшашини таъминлашдан иборат. Айни пайтда, ибтидоий одам учун табиат нафақат «душманона муҳит», балки, шу билан бирга, «қадрдон уй» ҳамдир.

Уруғ нафақат жисмонан, балки руҳан табиат билан уйғунлашиб кетган. Шунинг учун архаик даврга хос экологик онгда прагматик элемент билан бир қаторда прагматик бўлмаган элемент ҳам мавжуд.

Аста-секинлик билан жамоавий яшаш тарзининг ривожининг ўсиши ва табиатдан мустақилликнинг оша бориши инсондаги табиат билан психологик (руҳий) бирликнинг емирилишига олиб келди. Яъни аста-секинлик билан табиатга инсондан ташқарида амал қилувчи, ундан мустақил ва унга қарши бўлган ҳодиса сифатида қарала бошланди. Бундай бегоналашув бир неча босқичда содир бўлган.

Биринчи босқичда ибтидоий одамнинг табиат ҳодисалари сабабини қидиришга интилиши дунёдаги табиий жараёнларни бошқаришга масъул бўлган бошқа руҳлар тўғрисидаги (дахт руҳи, ўрмон руҳи, дарё руҳи) дунёнинг анимистик сурати шаклланади. Энди асосий нарса табиат билан муносабат эмас, балки маҳсус удумлар воситасида ана шу руҳлар билан яхши муносабат ўрнатиш бўлиб қолади, чунки улар одамларга яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қилиши мумкин. Аста-секинлик билан ана шу руҳлар ҳақидаги қарашлар худолар ҳақидаги қарашларга айланган. Бу даврда худо билан табиат бир-бирига тенгдир, яъни табиат худонинг ўзидир.

Ўтроқ яшаш тарзига ўтиш инсониятнинг табиатдан бегоналашувида ўзига хос роль ўйнаган. Ижтимоий онгнинг ривожининг инсоннинг ўз эътиборини табиатга эмас, ўзига қаратишига олиб келди: диққат марказига уруғчилик ва оилавий муносабатлар қўйилди. «Бизники-бегона» муносабатлари кагга роль ўйнай бошлади: бизнинг оламда қахрамон, баходир бор, бегона оламда аждар, илон ва кўрқинчли махлуқлар мавжуд.

Дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчи дастлабки одамлар назарида, табиат бир-бирига тенг бўлмаган икки қисмга бўлинган: бир томондан, эҳтиёткор муносабатда бўлишни ва меҳнатни талаб этувчи ўзиники, фойдали, яхши ҳисобланган қисм; иккинчи томондан, ўзиники бўлмаган, бегона, хавfli ва шу сабабли қарши турилиши зарур бўлган қисм. Албатта, бундай бўлиниш бирданига юзага келмаган. Бу бир неча минг йиллар мобайнида табиатнинг ўзлаштирилиши, ландшафтларнинг ўзгариши, маданийлашган ерларнинг пай-

до бўлиши билан «ёввойи» ва «маданийлашган» табиат қисмларининг беихтиёр бир-бирига қарама-қарши кўйилишидир. Чорва билан шугулланувчи киши ёввойи ҳайвонларни «фойдали» ва «зарарли»га ажратган ва уларга шунга мувофиқ муносабатда бўлган. Чорвани йўқотувчи, яъни одамнинг мулкига «кўз олайтирувчи» ёввойи ҳайвонлар «зарарли»лар қаторига кирган. Дехқончиликда ҳам ёввойи ўтлар, зарарли ўсимликлар ва ҳосилга зарар етказувчилар шу категорияга киритилган ҳамда уларни шафқатсизлик билан йўқотишга ҳаракат қилинган. Чунки мақсадга эришиш учун барча усуллар яхши! Булар инсонит даври инқилобининг «экологик соя»ларидир.

2. Антик даврга хос экологик дунёқараш. Бу даврда табиат худолар томонидан яратилганлиги ҳақидаги қарашлар пайдо бўлди¹. Энди худолар антроморф, яъни инсоний хусусиятларга эга бўлади. Масалан, грек пантеони худолари: Зевс, Афродита, Аполлон, Прометей, Гефест ва бошқалар кишиларга олов олиб беришади, металл ишлашади ва... инсоннинг табиатни бўйсундиришга бўлган интилишини акс эттиришади. Бу давр қарашида табиат ҳам, инсонлар ҳам худолар томонидан яратилгани учун улар худолар олдида тенгдир, айни пайтда, улар бир-бирига бегона. Табиат ҳам ўз руҳига, жонига эга (масалан, Аристотель фикрича, юлдузлар ҳам жонлидирлар), ammo уларнинг жони инсонникидан кўра «сифатсизроқ»дир.

Бу давр қарашларида инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатлари классик кўринишдаги микрокосмос ва макрокосмос муносабатларда акс этган. Космологик маданият инсон ва табиатнинг бирлиги ғоясини илгари суради. Олам тугалланган ва етук бўлиб, ўз ичида гармонияга эришган кўплаб табиий элементларни қамраб олади. Қадимги грек файласуфлари «космос» тушунчасида инсон ақлига тушунарли бўлган табиатни

¹ Дайтиб ўтиш керакки, табиатдан бегоналашувнинг архаик ва антик даврга ажратилиши Европа маданиятига тааллуқли. Миср, Икки дарё оралиги учун даврларга ажратиш характерли эмас, уларда бундай бегоналашув анча илгарироқ содир бўлган.

акс эттиришган. Бунда космос хаос (тартибсизлик)ка қарши қўйилган. «Микрокосмос» (яъни «инсон – бу кичик дунё») тушунчаси илк бор қадимги грек файласуфи Демокритнинг қарашларида учрайди¹. Ақлли одам ўз ҳаётида табиат, коинот билан мувофиқликда яшаши лозим. Кўриниб турибдики, антик давр онгида инсон ва табиатни бир-бирига қарма-қарши қўйиш бўлмаган. Эпикурчилар фикрича, инсон қанчалик табиий яшаса, у шунчалик табиатга яқин бўлади; одамнинг танаси табиатга тегишли. Стоиклар эса ақлли одамлар табиат билан жипс боғланган бўладилар, чунки табиатда табиий ақл мавжуд деб ҳисоблашган.

Антик даврда нафақат табиат ҳақидаги тасаввурлар, балки унга бўлган муносабат ҳам ўзгаради. Бу даврдаги экологик дунёқарашда табиат билан нопрагматик муносабат характерлидир: антик инсон учун табиат нафақат моддий, шу билан бирга, руҳий қадрият ҳамдир. Табиат гармония (етуклик)нинг намунаси. тимсоли сифатида амал қилади, инсон кундалик ҳаётида унга таклид қилиши керак. Табиатнинг гўзаллиги, мукамаллиги антик адабиётнинг энг кепг тарқалган мавзуларидан бири бўлиб қолди. Бу даврда табиатни илмий жиҳатдан билишга интилиш бошланади, у ўрганиш объектига айланади. Уларнинг бир-биридан ажратилиши Ўрта асрларга келиб бир-бирига кескин қарши қўйилишига асос бўлиб хизмат қилди.

3. Ўрта асрларга ҳос экологик дунёқараш. Инсоннинг табиатдан бегоналашувининг мазкур учинчи босқичи монотеистик диннинг, хусусан, насронийликнинг пайдо бўлиши билан янада кучайди. Бунда дунёнинг барча нарса ва ҳодисалари иерархик тартибда жойлашган. Барчасининг тепасида оламнинг яратувчиси – Худо туради. Аврелий Августин бу ҳолатни ўзининг «О Граде Божием» асарида шундай ифодалаган эди: «... тирик нарса тирик эмаслигидан, туғиш ва истакка қодир нарса бундай ҳислатга эга бўлмаганидан тепада жойлашган.

¹ *Қаранг:* Гуманистические воспитательные системы вчера и сегодня / Под общ. ред. Н. Л. Селивановой. – М.: Пед. об-во России, 1998. – С. 336

Худди одамлар ҳайвонлардан юқори бўлгани каби, ҳиссиётга эга бўлганларнинг ақллилари ақлга эга бўлмаганлардан юқоридо туради. Фаришталар одамлардан юқори тургани каби ақллилар орасидаги барҳаётлар ўлимга юз тутувчилардан тепада туришади. Буларнинг барчаси табиатдаги тартибга мос равишда бири бошқасининг устига жойлашади». Қисқаси, инсон ва табиатнинг карама-қаршилиги Худонинг иродаси билан белгиланган.

Инсон Ердаги жонзотлар пирамидасининг тепасига кўйилади ва унга бошқаларникига ўхшамайдиган хислат – номоддий шохий руҳ (жон) ато этилади. Табиат инсонга хизмат қилишга мақрирланган ва худди шу нуқтаи назардан, яъни инсонга хизмати нуқтаи назаридангина қандайдир қизиқиш уйғотиши ва ўрганилиши мумкин. Яъни у ўзининг мустақил мазмунига эмас, инсон учун аҳамиятга эга бўлгани учунгина, унга фойдали ёки зарарли бўлгани учунгина тегишли мазмунга эга, у объект, ҳоло.

Ўрта асрларга хос экологик дунёқарашда антик даврдагидек табиатга маҳлиё бўлиш, унинг гўзаллигидан хузурланиш (эвидемонизм ва гедонизм) инкор этилди ва табиат инсон учун фақат истемолчилик, прагматик аҳамиятга эга бўлиб қолди – уларнинг барчаси инсон учун «хом ашё»дир.

«Инжил»да юқоридаги фикрлар қуйидаги тарзда баён қилинган: «Яна Худо: «Ўз суратимизга кўра, Ўзимизга ўхшаш одамни яратайлик. У денгиздаги балиқлар, кўк юзидаги паррандалар, чорвалар, ҳа, бутун ер юзи ва ерда ҳаракат қилувчи барча маҳлуқот устидан ҳокимлик қилсин» (Ибтидо. 1 : 26)¹... Ердаги ҳамма ҳайвонлар, осмондаги барча паррандалар, бутун ер юзида ҳаракат қилувчи маҳлуқлар ва бутун денгиздаги балиқлар сизлардан кўрқиб, даҳшатга тушадилар... Яшаётган ҳар бир жонивор сизлар учун емиш бўлади... (Ибтидо. 9 : 3,4)² Шундай қилиб, насронийлик инсоннинг табиатдан бегонала-

¹ Инжил. – Т., 1996. – 616–617- бетлар.

² Ўша манба. – 629- бет.

шувига диний шаклда яқун ясади. Уйғониш даври маданиятида антик давр ва илк насронийликка қайтиш кузатилди. Дунёнинг марказига инсон қўйилди. Уйғониш даври инсонни диний қарашлардан озод қилишга иштирокчи, уни табиат устидан ҳоким даражасига кўтариб қўйди. Бундай қараш эса табиат устидан хўжайинлик қилиш дунёқарашини ўрнатиб, табиатга ҳозиргача давом этаётган кучли босимни оқлашга хизмат қилди. Антропоцентризм дунёқараши таркиб топди, унда инсон билиш ва амалий фаолиятнинг марказий элементига айлантирилди. Инсон дунё марказига қўйилиб, табиат унга хизмат қилувчи фон ролини ўйнай бошлади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб айтганда, атроф муҳит ва ундаги ўзгаришлар характери, албатта, кишиларнинг маънавий кадриятлари, дунёқараши, психологиясига ўз таъсирини ўтказган. Бошқача айтганда, фақат биологик маҳсулот олиш мақсадида фаолият кўрсатишга мўлжалланган сунъий экотизимлар инсоннинг табиатга зарар етказишига олиб келган. Яъни катта бўлмаган ҳудудлардаги табиий ресурслар локал даражада қайта тикланса-да, у минтақавий даражада табиий муҳитдаги (тупроқ, ер ости сувлари каби) ресурсларнинг тобора камбағаллаша ва бузила боришига сабаб бўлган. Шу сабабли деҳқончилик ва чорвачиликнинг ривожини ижтимоий тараққиётга кўмак берган бўлса-да, умуман олганда, табиий муҳитнинг тобора ошиб борувчи бузилишини тақозо қилган. Бу ҳолатнинг «истеъмолчи одам» нуқтаи назаридан ҳеч қандай ёмонлиги йўқ: семиз чорва моллари етиштирилаётган бир пайтда босиб ташланган ва ифлосланган яйловларнинг бўлиши, серсув ўтга тўла яйловлар ортиб-ошиб турганида озроқ ифлосланган майдонларнинг вужудга келиши ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас деган стереотип шаклланган.

Шундан сўнг жамоавий яшаш тарзи ўрнига аста-секин ижтимоий тенгсизликка таянувчи жамият босқичи, давлатчиликка асосланувчи тартибот пайдо бўлди. Аста-секин патри-

архив оила ўрнига жамоалар, кулчиликка асосланувчи жамият бўлишига келди ва бу ҳолат давр экологик дунёқарашида ҳам ўз аксини топди.

4. Янги даврга хос экологик дунёқараши. Янги даврда инсон билан табиат ўртасидаги бегоналашув ўзининг илмий тасдиғини топди. Бунда XVII асрда Декарт асос солган картезианлик фалсафаси катта роль ўйнади. Унда инсон субъект, табиат эса унга берилган ва унинг барча истакларини бажариб, турли шаклларга кирадиган объект сифатида қаралади. Юқорида тилга олинган уч характерли хусусиятнинг биринчисига кўра, инсон ва табиат психологик жиҳатдан бир-бирига абсолют даражада қарама-қарши қўйилади. Картезианлик фалсафаси инсон ақлининг абсолют қадрият эканлигини, унинг субъективлигини қатъий равишда тасдиқлади, табиат нарса ва ҳодисалари инсон каби ўз ички дунёларига эга бўлмаганликлари, фақат машина бўлганликлари сабабли уларнинг қадрияти бир неча баробар пастдир. Табиат инсонга хизмат қилиши зарур. Шундай бўлгач, ҳайвонларни бўлақларга ажратиш соатни механизмларга ажратишдан фарқ қилмайди. Табиат инсоннинг билиш фаолиятига хизмат қилиши керак. Илгари ана шундай муносабатларда пайдо бўлувчи ҳар қандай ахлоқий муаммоларга кескин чек қўйилди. Реал ҳаётда бу ҳол инсон ва табиатнинг бир-бирига абсолют равишда қарама-қарши қўйилишига, табиатга соф прагматик ёндашувнинг ҳосил бўлишига, ҳаётда экологик инқирозларнинг юзага келишига туртки берди.

Юқорида тилга олинган уч хусусиятнинг иккинчисига кўра, картезианлик дунёқарашида табиатга фақат объект сифатида қаралади. Ана шу белгиларнинг учинчисига кўра, «инсон табиат устидан подшоҳлик қилади», яъни картезианлик инсон табиат устидан ҳокимдир, унга бунда кашф этилаётган турли техник воситалар ёрдам беради деб ҳисоблайди.

Жуда галати бўлиб кўринса-да, янги давр илм-фани насрошйлик дини ўзида мужассам этган ғояни, яъни инсон Худо

ёрлақан мавжудотлиги ҳамда табиат унга хизмат қилиши лозимлиги ҳақидаги ғояни мустаҳкамлади. Бу билан инсоннинг табиатдан бегоналашуви йўлидаги охириги қадам қўйилди: табиат ўз-ўзича ҳеч қандай қадриятга эга эмас ва у илмий билим ва тараққиёт йўлида ҳар қандай амалларни бажариш мумкин бўлган объектдир. «Инжил»нинг обрў-эътибори илм-фаннинг обрў-эътибори билан мустаҳкамланди. Улар ҳаётда қандай қарама-қарши бўлишига қарамай, бу масалада бирлаша олди. Табиатдан бегоналашув йўлидаги мана шу тўртинчи босқич экологик инқироз йўлидаги илк қадам бўлиб қолди. Бундан кейинги босқичлар эса «Янги экологик дунёқараш», «Инвайронментал консервационизм», «Рус космизми ёки ноосфера ҳақидаги таълимот» ва бошқа номлар остида бизга яхши маълум.

Бу муаммо Шарқ фалсафасида бошқачароқ намоён бўлган, хусусан, Ибн Холдуннинг фикрларини «стандартлашган» таълимот сифатида кўрсатиш мумкин. Унинг фикрича, табиат тартибга солинган ва камолотга етган бўлиб, унда сабаблар оқибат билан боғлиқ. Коинотдаги мавжудот коинот билан бирлашади, мавжуд нарсалар бир ҳолатдан бошқасига ўтади, унинг ажойиботлари чексиз ва унга чегара йўқ. Инсон эса табиатга ажратиб бўлмас даражада боғлиқ. Табиий муҳитнинг ҳаво ҳарорати ва иқлим шароити унга катта таъсир ўтказди. Бошқа томондан, инсон – ижтимоий-сиёсий мавжудот, у бирлашишга эҳтиёж сезади, яъни инсон бошқаларсиз ўзини боқиб, ҳимоя қилиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ҳамкорлик инсон зоти учун объектив-тарихий заруриятдир. Инсон ва табиат ўртасидаги яқин алоқа натижасида унинг ички ҳолати ташқи кўринишида ўз аксини топади. Умумлаштириб айтганда, «авлоднинг қандай шароитда яшаши, уларнинг яшаш воситаларини қай тарзда, қандай усулда топиши билан фаркланади» деган ғоя Ибн Холдун фалсафий қарапининг асосларидан бири ҳисобланади. Холдуннинг бу қарашлари қадимги Грециядаги эпикурчилар ва стоикларнинг «инсон табиатнинг таркибий

нисми – «микрокосмос» деган ғояларини ривожлантириб, янги босқичга олиб чиққанлигини кўрсатади¹.

5. Ҳозирги даврга хос экологик дунёқараш. XX асрнинг сўнги чорағидан бошлаб инсоният кучли антропоген босимларга дош бера олмаслигини, унинг табиий имкониятлари кўрсатилаётган босимлардан бир неча баробар камлигини англаб олдилар. Уларни тушуниш учун инсоният, энг аввало, ўзининг табиий-илмий тафаккурига, фалсафий, диний ва бошқа дунёқарашига мурожаат қилмоқда. Бунга мисол сифатида АҚШ ҳудудида таркиб топган «инвайронментализм» ғоясига эътибор қаратамиз. Америка кашф этилиб, уни ўзлаштириш бошланганида ҳудудлар гўёки чексиз кўринган бўлса-да, XIX аср ўрталарида эркин ер майдонлари тугаб қолди. Бу «илк экологик инқиروز» эди. Ушбу инқиروز мазмунини англаш жараёнида табиий муҳит билан янгича ўзаро муносабатлар қуриш зарурлиги тушуниб олинди. Антропоцентрик экологик онг боши берк кўчага олиб киришининг англаб олинганлиги ҳозирги пайтда «Америка инвайронментализми» номини олган умумназарий дунёқараш таркиб топишига туртки берди. Унинг диққат марказида жамият ва ташқи табиий муҳитнинг ўзаро муносабатлари ётади. Бу нуқтаи назарга кўра, инсон ҳар қанча ўзига хосликлар, қайтарилмас ноёб хислатлар ва мазмун-моҳиятга эга бўлишига қарамай, барибир, ер юзида яшаётган жониворлар турининг биттаси, холос. У нафақат ижтимоий муҳитда, балки табиий муҳитда ҳам яшашга мажбур ва унинг учун экологик қонуниятлар бирламчи аҳамиятга эга. Шунинг учун у табиат қонунарига бўйсунishi, уларга мос равишда ва уларга бўйсуниб яшаш лозим².

Худди шу каби, Н. И. Вернадский ва бошқа атоқли рус табиётшунослари Ер табиатининг ягона биосферасини ташкил этиши, бунда инсоният ҳам ўсимлик ва ҳайвонот дунёси

¹ Қираниг: *Мамашокиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат?* – Т.: Иқтисод-молия, 2012.

² Қираниг: *Науменко О. А. Инвойронментализм: истоки и ценностные ориентации*. Автореф. на соик. к. ф. н. – Т., 2012.

каби унинг таркибий қисмларидан бири эканлиги, табиатдан устунлик, аслида, унинг қонунларига бўйсунганини аниқлаштириш ҳақидаги таълимот ишлаб чиқилди. Техника ва технологиялар фақат табиат қонунларига монанд бўлсагина, инсониятнинг келажаги таъминланиши, ишлаб чиқариш жараёнлари ва кўлами табиий чегаралардан чиқиб кетмасагина, инсоният Ёрда яшай олиши мумкинлиги ҳақида катта куч билан таъкидланди.

Бу даврнинг асосий хусусияти биосферани ва технологияни инсонпарварлаштириш янги босқичга кўтарилганлиги билан характерланади. М. А. Кузнецовнинг фикрига кўра, техноген цивилизация натижаларини баҳолаш мезонларида экологик маданият ва унинг таркибий қисми – экологик ахлоқ устуворлашмоқда¹.

Фикримизча, экологик дунёқарашнинг асоси ва мазмуни фақатгина «инсон ва инсон», «инсон ва табиат», «жамият ва табиат» ўртасидаги сабабий боғланишларга асосланувчи кундалик маиший фаолият доирасидаги муносабатларнинг ифодасидангина иборат эмас, балки умумий характердаги маънавий қадриятларни инсоният истиқболлари, манфаатлари асосида назарий муштараклаштириш эҳтиёжларида ҳамдир. Шахс экологик дунёқарашининг шаклланишида инсоният тарихи давомида юзага келган, айниқса, Шарқ халқлари тарихида алоҳида ўрин тутган афсона, ривоят, асотири, эртақ, масал, кўшиқ, достонлар алоҳида ўрин тутган. Шунингдек, тарихий манбалар, диний-маърифий ҳамда аجدодлар тафаккурининг ҳаётбахш неъматлари бўлган илмий ва бадиий асарлар мустақкам назарий ҳамда амалий асос бўлган ва улар ҳамон ушбу вазифани бажариб келмоқда.

Алоҳида таъкидлаш зарурки, табиатга оқилона муносабат Шарқ халқлари тарихида ўзига хос хусусиятларга эга. Бунга

¹ *Қаранг: Кузнецов М. А. Экологическая культура как фактор выживания человечества. / История взаимодействия общества и природы: факты и концепции. Тезисы (конф., Москва, декабрь 1990)/ АН СССР. Комиссия АН СССР по проблемам экологии. Ин-т естествознания и техники и др. / М. Часть I. – С. 61–63.*

кеккин табиий муҳит, табиий ресурсларнинг жуда оғир қўл меҳнати эвазига олинishi каби объектив омиллар таъсир кўрсатган. Мазкур халқларнинг табиий ҳодисаларга бўлган диний қарашларини, тасаввурларини ўзида ифодалаган «Авесто», Қуръони Карим каби муқаддас китоблардаги баъзи маълумотлар бундан яққол далолат беради.

Масалан, «Авесто»нинг (35–42- гатлар) ўн учинчи бўлим 16- бандида қуйидаги фикрлар қайд этилган: «Сувлар, заминлар ва гиёҳларни олқишлаймиз. Манзиллар, қишлоқлар, яйловлар, хонумонлар, сувлоқларни олқишлаймиз»¹. Шунингдек, бу муқаддас китобда инсон нафақат ўзи яшаётган табиий муҳитга, балки ундаги турли-туман жонзотларга ҳам меҳр-муҳаббатли бўлишга даъват этилган. Хусусан, Зардушт «Авесто»да: «Инсон ҳайвон боласини ўз фарзандларидек тарбияласагина, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирдагина, деҳқончилик ва сугориш ишларида иштиёк билан меҳнат қилсагина, меҳнат маъбудаси Ардовсура Анахитанинг иноятига ноил бўлгусидир»², – деб таълим беради. Ушбу манбада Марказий Осиё ва қўшни мамлакатлар табиий ресурслари, ҳайвонот ҳамда ўсимликлар дунёси ҳақида анчагина кенг маълумотлар берилади³.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, ўтмиш аждодларимиз дунёқараши, ижтимоий тафаккурида экологик онг ва маданиятнинг баъзи муҳим жиҳатлари ўша даврдаёқ шаклланган, гарчи содда, диний характерда бўлса-да, атроф муҳит мусаффолиги, табиат неъматларига оқилона муносабатларнинг давр руҳига хос жиҳатлари узок даврлардаёқ таркиб топа бошлаган. Айниқса, минтақамиз халқлари орасида ислом динининг кенг ёйилиши, унинг асосий манбаи бўлган Қуръо-

¹ Авесто. – Т.: Шарк, 2001. – 87- б.

² Қаранг: Ҳасанов С. Хоразм маърифаги – олам кўзгуси. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 45- б.

³ Собиров У. Экологик маданият шаклланиши тарихидан. //«Экология хабаномаси». №3, 2005. – 17-б.

ни Карим ва Ҳадиси Шарифдаги акидалар асосида инсоннинг табиатта муносабатидаги оташпарастиликка хос хислатлардан исломий характердаги имон-эътиқод, диёнат ва илоҳиёт билан боғлиқ тамойиллар юзага келган.

Исломда экология муаммоларига, шу жумладан, табиий ресурслар масаласига алоҳида эътибор берилган. Масалан, Қуръондаги «Фурқон» сурасининг 2- оятида: «Аллоҳ ҳамма нарсага яратди ва ўлчовини мукамал қилди»¹, – дейилади. Яъни дунёдаги ҳар бир нарса – сув ҳам, тупроқ ҳам, ҳаво ҳам, ҳайвонот олами ҳам, набобат олами ҳам Аллоҳ Таоло томонидан муайян ўлчов билан бир-бирига ўзаро боғлиқ қилиб яратилган. Агарда бу мувозанат бузиладиган бўлса, табиат учун қолаверса, инсон учун ҳам жиддий муаммолар келиб чиқиши эҳтимоли ниҳоятда катта.

Аллоҳ Таоло илоҳий китобларида инсонни улуғлаб, унга табиатни асраб-авайлаш, унинг неъматларидан баҳраманд бўлиш, уларни нобуд қилмасдан, эзгу мақсадларда ишлатишни амр этган. «Аърафа сураси»нинг 56- оятида: «Обод қилиб қўйилган Ер юзида бузгунчилик қилманг»², – деб амр қилинган. Бу таъкидлар инсонни табиат ва унинг неъматларига нисбатан оқилона муносабатда бўлишга чакиради. Табиат мусаффолигини сақлашга дахлдор масалаларга алоҳида урғу берилганлиги эса шахс экологик онги, тафаккури ҳамда дунёқарашининг шаклланишида муҳим ўрин тутаяди. Шунингдек, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») номли ҳадислар тўпламида табиат ва унинг неъматлари ҳақида, табиат инъомларининг инсон учун яратилганлиги ва улардан оқилона фойдаланиш, кўчат экиш, ер ҳайдаш ва ижарага бериш, ўлик ерни шакллантириш, сув, ов ва овга таҳсин айтиш ҳақида ёзганлар. Жумладан, унинг «Ал-Адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») асаридаги 482- ҳадисда: «Эй Аллоҳ, ернинг бойлигидан ризқимизни бер!

¹ Қуръони Карим. Маъноларининг таржимаси. – Т., 2001. – 359- б.

² Ўша китоб. – 157- б.

Табиатнинг мада¹ ва саъларимизга барокат бер»², – деб сўраганларини эшитик», – дейилган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, исломий маърифат, унинг алоҳий манбаларидаги ўғитлар минтақамизда яшовчи ҳар бир инсонга қодли, имонли кишилар қалбига яқин бўлиб, уларда табиатнинг тазволашга масъулият туйғусини кучайтириш билан бир вақторда, кишилар экологик дунёқарашини тобора такомиллаштириш, уларни ҳар бир шахс руҳиятига узлуксиз сингдириб боришга ҳам маънан рағбат беради. Бу гоёлар ўз даврида пантеизм фалсафасида ҳам ўз ифодасини топган. Яъни табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчалар, инсон билан табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва табиатга шафқатсиз муносабатда бўлмаслик масалалари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби алломаларнинг асарларида баён этилган. Айниқса, Форобийнинг қарашларида инсоннинг ҳар бир нарсага меъёр билан ёндашиш, табиатга меҳр инсоннинг ўзига хос фазилати ҳамда бахтга эришишнинг мукамал йўли сифатида талкин қилинади. Хусусан, Форобийнинг: «Бахтга эришишнинг бирдан-бир йўли эзгу ишларни яхши ниятлар билан бажариш ва фазилатли амалларга таяниш билан разолат ва бахтсизлик келиб чиқариши мумкин бўлган ишлардан ўзини тия билишдандир»³, – дея уқтирган эзгу фикрлари замирида ўзини ўраб турган атроф муҳитга, табиатга ўзгача меҳр ва ихлос билан муносабатда бўлиш турганлиги ҳам сир эмас.

Шарқнинг буюк мутафаккири Абу Райҳон Берунийнинг «Маъсуд Қонунлари» ҳамда «Геодезия» асарларида шахс экологик дунёқарашини бойитишга хизмат қилувчи муҳим илмий

¹ *Мада* – ўлчов миқдори бўлиб бир саънинг тўртдан бирига ёки икки ратл (бир ратл 449,28 гр)га тенг; саъ эса беш ва уч чорак ратл (ёки саккиз ратл)га тенгдир.

² *Имом Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрал* (Адаб дурдоналари). – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 140-б.

³ *Абу Наср Форобий. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида.* – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 12-б.

маълумотлар чуқур асослаб берилган. Берунийнинг «Маъсул қонунлари» деб номланган фундаментал асарида инсон ва табиат муносабатлари, инсон тафаккури ривожини маъсули бўлган фанлар тараққиётининг табиат билан узвий боғлиқлиги каби масалалар ёритилган¹. Беруний Форобий, Ибн Сино ва бошқалардан фарқли ўлароқ инсоннинг табиат олдидаги ва, умуман, жамиятдаги ахлоқий масъулияти, борлиққа муносабати масаласига доир махсус асарлар ёзмаган, бундай муаммолар ечимини муайян тизимга келтирмаган, аммо у бу муаммоларни ақл, илм, билиш нуқтаи назаридан туриб ҳал этишга ҳаракат қилган. У «Геодезия» асарининг кириш қисмида шундай ёзади: «Ақл мавжуд экан ва руҳиятимда изланишга эҳтиёж бор экан, мен ақл ёрдамида барча нарсаларни жой-жойига қўйишим, кўп соҳаларда янги кашфиётлар яратишим ва ноаниқ, мавҳум нарсаларга аниқлик киритишимга тўғри келади»². Унинг назарида, олам ашёлари, ходисаларини астойдил билишга жазм қилмаган, нодонлик ва жоҳилликни ўзининг хотиржамлиги, меъёр ва мезони деб билган одам ҳамма жараёнларга, хусусан, табиатга муносабатда ҳам масъулиятли бўла олмайди.

Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида табиий муҳит, унинг инсон ва бошқа жонзотлар ҳаётига таъсири масалалари чуқур таҳлил этилган. «Тиб қонунлари»ни ўрганар эканмиз, алломанинг илм-фан соҳасида жаҳонда биринчилардан бўлиб табиий муҳит ва инсон ҳаётининг ўзаро муносабатларини таҳрир қилиш зарурлигини теран англаганини яққол кўрамиз. Эътиборли томони шундаки, Ибн Сино экологик омилнинг муҳим таркибий қисми сифатида турар-жой муҳити, унинг инсон саломатлигига таъсирини илмий асослаб берган³.

¹ Қаранг: Тимофеев И. Бируни. — М.: Молодая гвардия, 1986. — С. 225.

² Қаранг: Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Т. II. Определения границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами. (Геодезия). — Т.: Фан, 1966. — 83-б.

³ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 3 жилдли. 1-жилд. — Т.: Халқ мероси, 1992. — 45-б.

Ибн Сино табиий мухит ва жараёнларнинг инсон руҳияти, фикр-дан тарзи, дунёқарашига таъсирини алоҳида далиллар асосида таҳлил этган. Алломанинг фикрича, тўғри мулоҳаза ва қарор асосида ҳам шахснинг табиий жараёнларга муносабати туради. Ана шу фикрларнинг илмий асоси унинг «Қуроза-йа-табиит» («Табиат дурдонаси») асарида баён этилган. Эътироф этиш зарурки, мутафаккирнинг деярли барча асарларида, жумладан, «Тиб қонунлари» ва «Табиат дурдонаси»да фалсафий тафаккур ва муаммолар билан табиий жараёнлар уйғунлиги устувор бўлиб, бу икки асос бир-бирига қарши қўйилмаган. Чунки у пайтда тиббиёт мустақил фан соҳаси бўлмасдан, балки ягона фалсафанинг муҳим таркибий қисми саналганлиги маълум. Шундай экан, бу икки ёндашувни бир-бирига қарама-қарши қўйиш тарихий ҳақиқатга шутур етказиши аниқ деб ўйлаймиз¹. Қолаверса, ўша давр муҳитида илоҳиёт ва табиатнинг мавжудлигини пантеизм тарзида талқин этиш мутафаккирлар ижодидаги анъанавийликнинг турли босқичлари эди.

Буюк бобоколониимиз Юсуф Хос Ҳожиб қаламига мансуб XI аср туркий халкларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги бўлмиш «Қутадғу билиг» («Саодатга бошловчи билим»)да, бир томондан, «Одамзод насли, аслида, ер юзидаги барча жонлилар орасида онг улуғдир, аммо бу улуғлик билим билангина тўлиқлик, мукамаллик касб этади»² деган фикри орқали инсон онг ва тафаккури, билимини улуғлаш асосида унинг табиат билан уйғунлигини алоҳида кўрсатишга ҳаракат қилинган. Иккинчи томондан, унинг асарларида экологик онг, дунёқараш ҳамда маданиятга доир қуйидаги фикр баён этилган: «Оламга одамзод Сара мавжудот сифатида келди, унга табиат ақл ва онг ато қилди, сўзлашиш қобилияти, билим ҳадя қилди, шу туфайли инсон улуғликка эришди, заковат ато қилди, шу туфайли

¹ *Ҳусайн Содиқий*. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино Курозай. Табиат (тадқиқи ва мукаддима). – Техрон, 1332-шамсий, 1372 хижрий-камарий мукаддима. – 12–13-бетлар.

² *Юсуф Хос Ҳожиб*. Қутадғу билиг. – Т.: Юлдузча, 1990. – 45-б.

инсон чигал жумбоқларни ҳал қилди. Табиат кимга заковат, ақл-идрок, билим берса, у эзгу ишлар қилишга қўл уради»¹.

Айтиш жоизки, Мовароуннаҳр ва қадим Туркистонда давлат тепасига келган нуфузли ҳукмдорларнинг аксарияти боғроғлар яратиш, мамлакатни гуллаб-яшнатишга алоҳида масъулият билан қараган. Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур ҳар доим мамлакатда, қўлга киритилган ерларда, биринчи навбатда, ободончилик, ерларни ўзлаштиришга катта эътибор берган ҳамда кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштирганларни ёки бирор боғ кўкартирганларни рағбатлантирган. Соҳибқироннинг Самарқандда 12 та боғ яратиши уларнинг ҳар бири ўзига хос табиий муҳитга эга бўлишига, иқлимига, ерига, номига ғоят катта эътибор берганлигини кўрсатади. «Темур тузуклари»да: янги ўзлаштирилган ерлардан «биринчи йили ҳеч нарса олмасинлар, иккинчи йили ундан раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили эса қонун-қоидага мувофиқ хирож йигсин»², – деб таъкидланади.

Амир Темурнинг табиатга бўлган ихлосмандлиги хусусида унинг саройида фаолият кўрсатган Испания элчиси Луи Гонсалес де Клавихо Боғи Дилқушодаги Соҳибқирон қабулини хотирлаб, унинг табиатга муносабатини ҳам ақс эттирган: «Якшанба куни эрталаб вакилларни бу бокқа таклиф этишди. У девор билан ўралган. Боғда лимон ва цитрус ўсимликларидан ташқари турли мевали дарахтлар кўп, олтита ҳовуз бутун боғ бўйлаб ўтади... Боғда подшо буйруғи билан келтирилган кийик ва қирғовуллар бор эди»³. Ўз вақтида Амир Темурнинг бу амалий фаолияти ҳар бир шахсда табиат гўзаллигидан баҳра олиш туйғусини уйғотиш билан бир қаторда, кишиларда

¹ Қаранг: Қадимги ҳикматлар. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 94-б.

² Темур тузуклари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 47-б.

³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд по дворцу Темура. – М., 1989. – С. 10.

нинг ибрати мисолида шахс экологик дунёқарашини ривож-
лантиришга интилишни юзага келтиради.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг табиатга ўзгача
назари, ундаги хис-туйғулар у яратган асарларнинг деярли ҳар
бирида ўз мужассамини топган. Алишер Навоий табиатга ёки
тирон-бир жонзотга хиёнат қилишни дўстга хиёнат қилишдек
қарамаган. У асарларида ерни риск-рўз берувчи манба сифа-
тида улуглаш, ерга ишлов берувчи деҳқон меҳнатидан ҳамма
тарафлик жон баҳраманд бўлиши ҳақида ўз фикрини қуйидаги-
ча ифодалайди: «Деҳқонки, ҳалол меҳнат билан дон санчади,
ҳок бир донни етти юзга етказди. Сочган дони кўкаргунча,
қини ўриб, хирмон қилиб ҳосил кўтаргунча қурт-қушлар ундан
баҳраманд, дашт ваҳшийлари унинг билан хурсанд. Чумоли-
лар уин ундан обод: кўнгил ундан шод. Кабутарлар мастли-
қини тўрғайларнинг шўх навоси шу донлардан... Фуқаролар
қини кўк-рўзи, гарибларнинг куч-қуввати дон биландир»¹.

Унинг фалсафий таълимотига кўра, Худонинг зухуроти си-
нонатида вужудга келган борликнинг кўрки, гўзал ва ободлиги
инсон туйғулари. Зотан, Аллоҳнинг олами яратишдан асл
мақсади ҳам мана шу инсондир. «Бутун олами яратишдан
мақсад, – дейди шоир, – инсон бўлиб, у ҳамма мавжудот ичи-
да тенги йўқдир. Инсон кўнглини турли билимлар хазинаси
қилиди ва бу тилсим ичида Тангри ўзини яширди. Инсоннинг
қайси жисми бир махфий сир хазинаси ўларок, ўзида ана
шу ганч тилсимини саклайди. Бу тилсим жон бўлиб, у ўша ха-
зинада туради ва унга посбонлик қилади»². Шоирнинг ушбу
фикрида меҳнатга оқилона муносабат асосида табиатга фаол
таъсир ўтказиш баробарида, унинг бойликларини асраш, юк-
лик инсонийликка хос экологик идрок, дунёқараш, тафаккур ва
хис-туйғу ўз ифодасини топган.

¹ Қаранг: *Алишер Навоий*. Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 97-98- бетлар.

² *Алишер Навоий*. Лисон ут-гайр. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 269- б.

Атоқли давлат арбоби, шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур табиатга нисбатан чуқур фалсафий мушоҳада юритиш билан бир қаторда, амалда ҳам унинг фусункорлиги мусаффо хавосидан ўз ўрнида фойдалана билган. Унинг «Бобурнома» асарида Шарқдаги турли мамлакатлар, шу жумладан, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, табиати, этнографияси, географияси ва тиббиёти ҳақида батафсил сўз юритилади. Айниқса, Фарғона ва Ҳиндистоннинг тоғлари, дарёлари, ўрмонлари, яйловлари, боғлари ҳақида ҳозирги замон талабларига мос далиллар келтирилган. Унинг «Бобурнома» асари ўз илмий моҳияти, услубий раволиги, бадиий тимсолларга мўллиги ва она табиат гўзаллигини хис қилиш, авайлаб-асраш, бойлигига бойлик кўшиш каби гоёвий аҳамияти билан ҳам асрлар оша китобхонда табиатга меҳр-муҳаббат уйғотишга, шахс экологик онги, дунёқараши ва маданий савиясини оширишга беминнат хизмат қилиб келмоқда¹.

Асардаги киши эътиборини ўзига тортадиган муҳим жихат шундаки, Бобур табиатнинг ҳар бир бўлаги, кўриниши, ундаги ҳайвонот ва наботот оламига ҳам ўта синчковлик билан қараган. Хусусан, у Афғонистоннинг Дашти Шайх қирлари этагида ўсувчи лоланинг 33 хилини аниқлаб, уни «Бобурнома»да баён этган². Давлат ташвишларидан чарчаган, дилидаги эзгу орзу-умидлари амалга ошмаганида руҳан эзилган Бобур ҳар замонда ёлғиз ўзи қолишни, гоҳида эса кўнгилтортар улфатлар билан табиат кўйида истироҳат қилишни хуш кўрган. Айниқса, Кобул шаҳри атрофидаги Ламгон, Гулбахор, Барон каби хушманзара ва хушҳаво жойлар Бобурни ўзлигига қайтишга, дунё ташвишларидан холи бўлиб, ором олишга чорлаган, табиат гўзаллигидан баҳра олган шоирга шеър ва ғазал мисралари қўйилиб келган.

¹ Худойназаров С. Х. Шахс экологик онги ва маданиятини шакллантиришда бадиий адабиётнинг роли. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. – Т. 20 Ю. – 26- б.

² Бобур З. М. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1998. – 124- б.

Менинг кўнглимки, гул гунчасидек тах-батах қондир,
Агар юз минг баҳор ўлса, очилмоги на имқондир¹,

дган сатрлар экологик дунёқарашни бадий ифодалаш намуна-
сидир. Зеро, бундай сатрлар инсоннинг табиат гўзаллигига
шиқлигидан, ҳар бир гиёҳи, тоғу тошидан завқ олишидан,
ғалдор давр ҳамда ҳисобсиз бидъатлар қолдирган кўнгил гу-
борини шу бемисол гўзаллик ифори ила поклаш туйғусидан
йралган².

XVII асрнинг иккинчи ярми - XVIII асрнинг бошларида эко-
логик дунёқарашда аскетизм руҳи кучайганлигини кўрамиз.
Унинг асосий сабаби инсоният тарихида экологик фаолият
натижаларига пессимистик муносабат шаклланган эди. Унинг
мумтоз намунасини Сўфи Оллоёр ва бошқа тасаввуф фалсафа-
си намояндаларининг ижодида кўрамиз.

Сўфи Оллоёр чуқур фалсафий мушоҳада асосида табиат
шиноми билан инсон фазилатлари орасидаги муносабалиқни
киёсий таҳлил этилган. Унинг фикрича: «Тарик эмок тила-
нинг, кучингни лойиқ ерга сарф қилгил. Уруғни шўр ерга соч-
ма. Шунга ўхшаб, эзгулик қилганинда уни олимлар, сўфийлар
ва шим ўрганувчиларга қаратгин. Золиму ёвузларга яхшилик
қилма, ёвузларга эҳсон қилганинг шўр ерга дон селганинг би-
дан баробардир.

Билиб бер жойига кади йаминни,
Зироат айлама шўра заминни.
Ямон ерга ани сарф этма боре,
Бўрининг йиртарига берма ёре³».

¹ Бобур З. М. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1998.

² Қаранг: Қудратуллаев Х. Кўнгил гулининг бағридек қондир. // Тафаккур. 2000.
76-77-бетлар.

³ Қаранг. Рисолаи Азиза. «Сабот ул-ожизин» шарҳи. – Т.: Халқ мероси нашри-
оти, 2000. – 204-б.

Мутафаккир Аҳмад Дониш қарашларида инсон табиатнинг маҳсули эканлиги, унинг оламга, борлик ва табиатга муносабати ҳам ана шу нуқтаи назардан деган хулосадан келиб чиқиб тадқиқ этилган. Аҳмад Донишнинг «Инсон ер билан коинот орасида ўрин олган ажиб бир мавжудотдир. Агар у фикр қилса, бутун борликни фикр тоқчасига сиғдира олади; агар у хаёл қилса, оламни хаёл қутчасига жойлай олади; агар унинг меҳри товласа, бечора чумолини киприги устида асрайди; агар унинг ғазаби келса, йўлбарсни мушукча кўрмайди; агар унинг сахийлиги тутса, тўнини бировга бериб ўзи яланғоч қолади; агар унинг хасислиги ружу қилса, кумурсқа оғзидаги донни талашади»¹ деган фикрлари инсон ва табиат боғлиқлиги билан бевосита алоқадор бўлган воқелик мазмуни, йўналишларини ёритишда табиатдаги мавжуд жонзотларни мисол тариқисида келтириши унинг борликни чуқур фалсафий мушоҳада этиши билан бирга, унга ўзгача меҳр билан қараганлигидан далолат беради.

Шахс экологик дунёқарашини қарор топтиришда ўзбек маърифатпарварларининг илмий-адабий меъроси ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, йирик маърифатпарварлардан бири Абдурауф Фитрат ижодида табиат гўзаллигининг ўзига хос тимсолларини Ватан туйғуси орқали ифодалашга ҳаракат қилади. Фитратнинг ушбу ғояларига ҳамоҳанг, айтиш мумкинки, унинг мантикий давоми сифатида Абулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон ўзининг «Наврўз кунида» шеърида ўлканинг тутқинлиги истибдодда эканлигини табиат манзаралари ташбеҳи орқали кўрсатиши унинг экологик дунёқарашини намоён қилади. Айниқса, «Кўклам келар» шеърида табиатга ўзгача туйғу билан ёндашилганлиги яққол кўзга ташланади.

Кўклам ойим йўлга чиққан, кўклам ойим кўзгалган,
Кўк кўйлакнинг битишига унча ҳам кўп қолмаган.

¹ Аҳмад Дониш. Наводир ул-воқоё. – Т., 1984. – 136- б.

Тиник ҳаво... Кўк юзида оппоқ, харир пардадек,
Оқ булутлар унда-бунда ёйилганлар паришон¹.

Юқорида келтирилган далилларга таяниб айтишимиз мумкинки, Шарқ, хусусан, ўзбек халқининг маънавий мероси, тарихи ҳамда қадриятларида шахс экологик дунёқарашини шакллантириш ва бойитиб боришга хизмат қиладиган илмий, ақлий, бадиий ва фалсафий гоялар ҳамда маънавий-маърифий, ахлоқий асосларни кўплаб топиш мумкин.

Шахс экологик онги ва дунёқарашини шакллантиришда инсонларимизнинг миллий-маънавий мероси ва қадриятларининг роли ҳамда аҳамияти бениҳоя катта. Шунинг учун уларнинг ҳар қандай ривожлантириш борасида зарур шарт-шароитларни, имкониятларни, усул ва воситаларни яратиш замонавий экологик дунёқарашнинг асосини ташкил қилади.

1.2-§. Экологик дунёқарашнинг ижтимоий-фалсафий мазмуни ва намоён бўлиш шакллари

Экологик муаммоларнинг глобаллашуви ва кескинлашуви инсониятнинг табиатга муносабатини тубдан ўзгартиришни талаб этмоқда. Бу муаммонинг ечимини топиш, энг аввало, инсонларнинг экологик дунёқарашини ва маданиятида юз берган ўзгаришлар генезисини ва моҳиятини ҳамда функционал аҳамиятини ўрганишни тақозо этмоқда.

Кейинги йилларда ижтимоий ҳодиса сифатида «экологик муносабат», «экологик онг», «экологик маданият», «экологик инсон» каби тушунчаларни таҳлил этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу илмий тадқиқотларнинг аҳамияти умумфалсафий, гносеологик, методологик, праксеологик масалаларни ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга. Бу тушунчаларнинг мазмунидаги умумийлик экологик фаолиятни аниқ йўналишларда

¹ Қаранг: Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 169- б.

тахлил қилиш орқалигина инсоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаёт мавқеини мустаҳкамлаш, фаоллиги ва масъулиятини ошириш мумкинлигини кўрсатишдан иборатдир¹.

Шунга кўра, шахс экологик дунёқарашининг шаклланиши ҳамда бойиб боришига таъсир этувчи ижтимоий, иқтисодий жараёнлар, маданий-маърифий омиллар ҳамда компонентларни ўзаро алоқадорликда, яхлитликда фундаментал тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда, экологик онг ва дунёқараш тушунчаларининг моҳиятини чуқурроқ англаб олиш учун, аввало, уларнинг умуман дунёқараш, хусусан, фалсафий дунёқараш тизимидаги ўрнини аниқлаб олиш зарур.

Маълумки, дунёқараш кишиларнинг олам, унинг келиб чиқиши, тузилиши, ўзгариши, ривожланиши, унда инсоннинг ўрни ҳақидаги илмий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқа қарашлари, тасаввурлари мажмуидан иборат. Дунёқараш алоҳида кишининг, ижтимоий гуруҳнинг, қатламнинг ёки умумжамиятнинг фаолият йўналишини ва воқеликка муносабатини белгилайди. Шу жиҳатдан олиб қараганда, муайян шахс экологик дунёқарашини унинг умумий дунёқарашининг ўзига хос таркибий қисми ҳисобланади.

Айни пайтда, экологик дунёқараш фалсафий дунёқарашнинг туб илдизлари билан ҳам туташган. Фалсафий дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кишиларга табиат, жамият, инсон тафаккури ривожининг умумий қонуниятлари ҳақида маълумот беради. Шу билан бирга, у инсонни қуршаб турган моддий олам объективлиги ва абадийлигининг ўзгарувчанлик хусусиятини эътироф этади.

Гарчи экологик дунёқараш фалсафий дунёқарашнинг муайян томонлари билан бевосита боғлиқ бўлса-да, бир томондан, ундаги муҳим хусусият — нисбий мустақиллигидир. Иккинчи томондан, экологик дунёқарашдаги нисбий мустақиллик ху-

¹ *Мамашокиров С.* Экологик фаоллик ва масъулиятни шакллантиришда ижтимоий-сиёсий омилларнинг роли. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация. — Т., 1997. — 32-б.

сусияти диний, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий ва бошқа конкрет дунёқарашларга нисбатан ҳам амал қилишини алоҳида таъкидлаш зарур. Шу билан бирга, экологик дунёқарашдаги нисбий муносиқликнинг асосида табиатга нисбатан инсоний муносабатларнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг шаклланишидаги тарихийлик ва табиий эволюцион ривожланиш динамикасидаги ўзаро таъсир ҳамда умумий алоқадорлик туради.

Экологик дунёқараш фалсафий ва бошқа дунёқараш шакллари билан синтезлашган тарзда намоён бўлса-да, унинг асосий объекти экологик борлиқ бўлганлиги боис, унинг шаклланиши тақомиллашув жараёни субъектив омил бўлган экологикнинг даражаси билан боғлиқ. Шунга кўра, глобал, минтақавий ва миллий даражаларда юзага келган кескин экологик муаммоларни ҳал қилиш нафақат ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, техник-технологик вазифалар ечимини, балки фуқароларимизнинг экологик дунёқарашини шакллантиришни тақозо қилади. Бу эса, ўз навбатида:

- аҳолига экологик йўналишда маънавий-ахлоқий таълимни тарбия беришни;
- «табиат–инсон–жамият» тизимида амал қилувчи табиий муҳитни сақлашга қаратилган стандартларни ўзлаштиришни;
- табиатни кўриклаш ишида давлат, жамият ва фуқароларнинг фаол ҳамкорлигини;
- ишлаб чиқаришга экологик технологияларни жорий этишни;
- табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни;
- экологик йўналтирилган ҳуқуқий таълимнинг жорий қилинишини;
- экологик фаолиятни иқтисодий-молиявий таъминлашни;
- ҳар бир инсоннинг сифатли ва хавфсиз табиий муҳитга эришлик ҳуқуқининг амалга оширилишини ўз ичига олади.

Экологик дунёқараш бир-бири билан жипс боғланган гидросфера, литосфера ва, умуман, биосфера каби табиат компо-

нентлари ва инсон фаолияти натижаси бўлмиш сунъий агросаноат ва техник қурилмалар, бинолар, шаҳарлар каби техноген хусусиятга эга объектлар ҳақидаги билимлар йиғиндиси. Шу нуқтаи назардан қараганда, экология ҳам ўзининг дастлабки мазмунини, яъни ўсимлик ва жониворларнинг (шу жумладан, инсоннинг) уларни қўриқиб турган муҳит билан алоқадорлигини ўрганувчи фан деб тушунилишини ўзгартириб, фалсафий, ижтимоий, иқтисодий, техник, географик, маънавий ва бошқа жиҳатлар билан бойиган, аслини олганда, дунёқараш кўринишига ўтаётган метаҳодисага айланди.

Фалсафий адабиётларда: «Экологик муаммоларни муваффақиятли ҳал этиб бориш нафақат социал-иқтисодий, илмий-техникавий шарт-шароитларнинг объектив ҳолатига, шу билан бирга, инсон омили, унинг экологик онги ва дунёқарашининг ривожланганлик даражаси каби субъектив омилга ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ»¹, – деб кўрсатилган. Шунингдек, экологик дунёқарашда шахснинг ўзига хос экологик онги, билими ҳамда кўникмаси, табиат ҳодисаларига ёндашувининг турфа хил кўринишлари ўз аксини топганлиги учун, баъзи олимлар «экологик онга экологик ижтимоий муносабатларнинг инъикоси сифатида қарайдилар»².

Бу фикрларда муайян асос бор. Чунки экологик онгнинг даражалари экологик муносабатларнинг хусусиятлари ва уларнинг ривожланиш динамикасига мос келади. Лекин, «ўз навбатида, экологик муносабатлар ҳам экологик онгнинг моддийлашув жараёнидир»³. Аммо бу моддийлашув жараёни объектив реалликда кишиларнинг атроф муҳитга фаол таъсирига нисбатан муайян даражада орқада қолаётганлигини эътироф этиш зарур. Ю. А. Андреева таъкидлаганидек, кишиларнинг

¹ Қаранг: Жибуль И. Я. Экологические потребности: сущность, динамика, перспективы. – Минск: Наука, 1991. – 123-б.

² Абдуллаев Э. Экологические отношения и экологическое сознание. – Т., 1990. – 219-б.

³ Ўша асар. – 220-б.

этроф табиий муҳитни ўзлаштириши уларнинг экологик онги ўзини-ўзи нисбатан илгарилаб кетмоқда¹.

Энг қадимий одамлар қоя тошларга табиат манзаралари, ундаги мавжудотлар акс этган расм ва тасвирлар туширган даврдаёқ уларда экологик онг ва дунёқарашнинг муҳим унсурлари юз берган келган. Шунга кўра айтиш мумкинки, экология энг қадимий фан ёки касбий салоҳият бўлмаган бўлса-да, энг қадимий дунёқараш элементи сифатида шаклланган, дейиш мумкин. Биро, қадимги одамлар ҳам ўзларининг содда тасаввурларини таяниб, қаердан овқат топиш, ҳайвонларни овлаш ва хавф тутилганида яшириниш манзилларига эга бўлганлар. Кўпчилик тадқиқотчилар фикрича, ибтидоий одамларда экологик онгнинг содда кўринишлари антик даврлардаёқ шаклланган².

Унда нима сабабдан экологик дунёқарашнинг асоси бўлган онгнинг моддийлашуви кишилар экологик фаоллигига нисбатан орқада қолган? Эҳтимол, бунинг сабабларини инсоният цивилизациясининг юксалиш тезлигидан, техника, технологияларнинг муайян вақт мобайнида нисбатан тезроқ янгилашишидан кидириш керакдир? Албатта, мазкур жараёнда ижтимоий ва технологик омилларнинг ўрни бекиёс – буни эътироф қилмасликнинг иложи йўқ. Аммо экологик онгнинг моддийлашувидаги узилишларнинг, бизнинг назаримизда, қуйидаги асосий сабаблари мавжуд: *биринчидан*, шахс экологик масъулиятининг шаклланишидаги номуносивбликлар; *иккинчидан*, шахсдаги экологик билим ва кўникмаларнинг мустаҳкам эмаслиги; *учинчидан*, шахс амалий фаолиятида экологик амалиёт объектларини танлаш ва унга муносабатдаги номувофиқликлар.

Шахс экологик дунёқарашини бевосита унинг масъулияти билан уйғун ҳолда олиб қарашимизнинг сабаби шундаки,

¹ Қиранг: Андреева Ю. А. Человек, природа, общество в современной прозе. – СПб., 1981. – 47- б.

² Бигон М, Дж. Харпер, Таунсенд К. Экология особи, популяции и сообществ. В 2-х томах. Том 1. – М.: Мир, 1989. – С. 7.

тарихий равишда шахснинг ўзи, аввало, табиий жараёнлар, кейинроқ эса ойда, жамоа ва жамият ҳамда бошқа ижтимоий институтларнинг таъсирида шаклланади. Шу маънода, кишида табиатга нисбатан энг содда, айти пайтда, ута муҳим инстинкт даражасидаги туйғулар унинг жуда ёшлик даврларида-ноқ шаклланиб, унда табиат неъматларига муайян маънодаги масъулият ҳисси билан қараш каби фазилатларни юзага келтиради. Шунингдек, экологик масъулиятдаги номутаносибликлар, бошқача айтганда, табиатга лоқайд, бенисанд муносабат эса, аввало, тарбия, оила ва ижтимоий муҳитдаги номукамалликлар туфайли пайдо бўлади.

Шахснинг экологик билими, кўникмасидан олдин ундаги экологик масъулият туйғуси тўғрисида фикр юритиш, юзаки қараганда, назарий жиҳатдан ҳато ва амалий жиҳатдан асоссиз бўлиб туюлса-да, аслида, масъулият инсон илму заковатга, ҳали чуқур билимларга эга бўлмаган ибтидоий даврларда ҳам кишилардаги ахлоқий хусусият тарзида юзага келган. Бу ҳақда рус олими Ю. А. Андреевнинг куйидаги фикрлари ахамиятлидир: «Ўйланмай қилинган хатти-ҳаракат туфайли, масалан, автомашиналар қўйишга мўлжалланган жойларда машиналар двигателларини ишлатиб қўйиш туфайли атмосферага чиқарилаётган захарли газлар, туристик саёҳатларда ўрмон ва бошқа табиий неъматларга етказилаётган зарарлар, нефть чиқиндиларининг дарёларга чиқарилиши каби ҳолатларнинг барчаси чидаб бўлмас даражадаги ақлсизлик, аниқроқ қилиб айтганда, инсон онгининг реал ҳолатдан орқада қолиши натижасидир. Бундай онгни, таъбир жоиз бўлса, инсоннинг ёввойилик даражасидаги дунёқарашига ҳам тенглаштириб бўлмайди. Чунки, масалан, неандертал одам ҳам ўзининг тошдан ясалган болтаси билан ўзи манзил тутган ён-атрофдаги дарахтларни кесмаган бўлса керак»¹.

¹ Андреева Ю. А. Человек, природа, общество в современной прозе. – СПб., 1981. – С. 47.

Юкоридаги фикр мантигидан шундай хулоса келиб чиқадики, экологик дунёқарашнинг таг-заминларидан бири – шахснинг борлиқ, табиат ва жонзотларга нисбатан ахлоқий масъуллиги ҳисобланади. Соддароқ қилиб айтганда, экологик ахлоқ шахс экологик дунёқарашининг маънавий негизидир. Экологик дунёқарашнинг иккинчи муҳим компоненти шахс экологик руҳияти бўлиб, унинг ифодасини инсоннинг табиатга бўлган меҳри, хис туйғуларидан кўриш мумкин.

Республикамизнинг баъзи олимлари шахсга таъриф берганларида унинг атроф муҳитга алоқадорлигига урғу беришида ҳам мантиқий уйғунлик бор. «Шахс тушунчасида унинг атроф муҳитга муносабатини билдирадиган ижтимоий-руҳий сифатларнинг муайян ички яхлитлиги ифодаланади. Шахс бўлиш дегани, биринчи навбатда, ўзининг ички кадриятлар дунёсини шакллантиришни, теварак-атрофга, энг аввало, ижтимоий ҳодисаларни англаш, унинг моҳиятини тушуниш орқали кадриятий-танқидий муносабатга эга бўлишни билдиради»¹.

Мазкур таърифда Н. Жўраев ва Ш. Азизовлар шахснинг табиат билан уйғунлигини илмий-назарий жиҳатдан асослашган бўлса-да, аммо ҳозирги даврнинг долзарб муаммоси бўлган табиий атроф муҳитни муҳофаза қилишда шахснинг умуминсоний жараёнлар, цивилизациялараро муносабатлардаги ўзаро таъсири билан алоқадорлиги масалаларини ушбу таърифда камраб олишолмаган. Ваҳоланки, ҳозирги экологик фалсафий адабиётларда «экологик одам» тушунчаси илмий муомалага кириб, мустаҳкам мақомга эга бўлиб бормоқда².

Шунга кўра, шахсни экологик муаммолар контекстида олиб қарасак, унинг қуйидагича таърифи мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: *шахс* табиий-ижтимоий жараёнлар натижасида вужудга келган экологик вазиятнинг маҳсули бўлиб, эко-

¹ Жўраев Н., Азизов Ш. Ижтимоий асослари. – Т.: Ma'rifat-madadkor, 2003. – 62-б.

² Аҳмедов А. Экологик назоратнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. Фалсафа ф. и. илмий даражасини олиш учун дис. авторферати. – Т., 2012.

логик-ижтимоий муносабатларга, цивилизацияларнинг ўзаро уйғунлигига илмий дунёқараши асосида таъсир кўрсатадиган, ўзида табиий-физиологик, психологик, ирсий ва ижтимоий таъсирлар эволюциясини мужассамлаштирган индивиддир.

Шу нуқтаи назардан, шахснинг ижтимоий мақомини белгилайдиган мезонлар тизимида, унинг дунёқараши характерини типини белгилайдиган кўрсаткич сифатида эътироф этилиши зарур. Биз тадқиқ қилаётган мавзу доирасида эса шахснинг экологик дунёқараши унинг типини белгилайдиган асосий мезон сифатида қаралмоқда. Зеро, ҳозирги замон глобал муаммолари таркибида экологик муаммоларнинг устуворлашуви шахс мақомига айнан шу нуқтаи назардан ёндашишни тақозо қилмоқда. Яъни инсоннинг табиатга муносабати, унинг экологик онги ва экологик дунёқараши инсоният цивилизациясининг ҳар бир босқичида ўзига хос тарзда шакллангани ва ривожланиб борганлиги шахсга берган юқоридаги таърифимизга узвий равишда сингдириб юборилган.

Бу йўналишда шу пайтгача олиб борилган изланишлар таҳлили инсон шахсига, унинг руҳий-маънавий, профессионал қиёфасига, табиатга муносабатларига ҳозирги замон цивилизациясининг детерминлаштирувчи омиллиги қайд этилган. Лекин бу илмий ишларда шахс экологик дунёқараши шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар қамраб олинмаган. Шунинг учун шахсга экологик муаммолар доирасида таъриф берадиган бўлсак, унинг дунёқарашида табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш масаласига алоҳида эътибор бериш зарур. Шунингдек, унинг экологик дунёқарашида илмий билимлар ва уларга асосланган амалий кўникмаларни дунёқарашининг таркибий қисми сифатида олиб қараш керак. Чунки шахс онгига ва тафаккурига экологик дунёқарашни сингдириш, бу жараённинг узлуксизлигини таъминлаш экологик барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шarti ҳисобланади. Бинобарин, инсон табиат қўйнида яшар экан, унинг бутун ҳаётининг фаолиятининг мазмуни табиатни эҳтиёжларига кўра ўзлаштириш учун

Ўзгартиришнинг усул-воситалари ҳам дунёқараш таркибига яритилиши керак. Бунда «мақсад – восита – натижа» бирлиги шимоён бўлади.

«Табиат–жамият–инсон» муносабатларидаги алоқадорликнинг ҳар бир шахс томонидан эътироф этилиши ҳам дунёқараш характериға мос келади. Албатта, бу тизимда муайян элементнинг устуворлигини мутлоқлаштириш ҳам дунёқарашлар муқобиллигига олиб келади. Айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмидан кейин, экологик муаммоларнинг глобаллашуви англашдан кейин, инсоният ўз фаолиятида табиатға нисбатан ҳамиша ҳам оқилона муносабатда бўлмаганлигини ва ҳозир ҳам шундай ҳолат давом этаётганлигини ҳамда уларнинг салбий оқибатларини англай бошлади. Жумладан, инсон тикланмайдиган табиий захиралар миқдорини кўпайтириш имкониятиға эга эмаслиги, янги тарихий даврга мослашиш ҳолати ўзгараётганлиги туфайли табиий муҳитни тубдан ўзгартираётган шароитға мослашишини ҳис қилишға, англашға ва шунга мувофиқ фаолият кўрсатишға мажбур бўлмоқда.

Инсон табиатға нисбатан ўз муносабатларининг оқибатларини англаб олса ва антропоген таъсир туфайли табиатнинг қай даражада ўзгаришға учраганлигини аниқлаб олса, мавжуд экологик вазиятға кўрсатаётган таъсирларини кўр-кўрона эмас, онгли равишда, таъсир объектларининг ва вазиятларнинг кўплаб параметрларини ҳисобға олган ҳолда амалға оширган бўлар эди. Чунки «ҳар қандай экологик вазият объектив равишда биосферанинг ички мувозанатлари бузилишидан, яъни табиатға антропоген, техноген таъсирлар натижасида юзаға келади»¹.

Тараққиётнинг нафакат ижобий, балки салбий оқибатларға ҳам олиб келишини англаш ва баҳолаш мезонларини аниқлаш мураккаб масаладир. Бунинг учун шахсдан кенг ва чуқур, умумий ҳамда махсус экологик билим, интеллектуал салоҳият,

¹ Қаранг: Исамуҳамедов Х. Мамашокиров С. Экологиянинг ижтимоий-фалсафий муаммолари. – Т., 1999. – 27–28- бетлар.

ҳаётий тажриба талаб этилади. Лекин экология бўйича йирик тадқиқотчи Ю. Одум шундай ёзади: «Ҳеч ким бир йилдан сўнг нима бўлишини, аниқ олдиндан айтиб бера олмайди. 25 йилдан сўнг қандай ҳодисалар рўй беришини айтиш имконияти янада камроқ.

Биз кўп сонли воқеалар, технологиялар, кашфиёт ва янгиликлар қуршовида яшар эканмиз, жуда кўп нарсаларни олдиндан кўра билиш ва англаш имкониятларимиз чекланган. Аммо шунга қарамай, табиат воқеалари таҳлили бўйича муқобил қарашларни шакллантириш, унга доир тушунча ҳамда билимларимизни давр руҳига ҳамоҳанг тарзда такомиллаштиришимиз биз учун ибратли ҳолатдир. Яна ҳам муҳимроғи эса биз ҳозирда табиатда кутилмаганда рўй берадиган ҳодисаларнинг олдини олиш бўйича қандайдир чора-тадбирларни амалга ошира олишимиздадир»¹.

Шу ўринда, бугунги кунда табиатдан оқилона фойдаланишнинг асоси бўлган экологик дунёқарашни шакллантиришнинг иқтисодий ва ҳуқуқий механизмлари тўла қувват билан ишляпти деб айтиб бўлмаслигини таъкидлашимиз лозим. Айниқса, табиатга янгича муносабатда бўлишда одамларнинг ҳуқуқий маданияти (ҳуқуқий-экологик дунёқараш) пастлиги, иқтисодий (иқтисодий-экологик) тафаккурнинг етишмаслиги оқибатида мавжуд муаммоларни ечишда қатор қийинчиликлар келиб чиқмоқда. Табиатдан фойдаланишнинг ҳудудий ва глобал даражаларига эътиборнинг камлиги қатор муаммоларни юзага келтирмоқда. Юқорида қайд этилган даражалар ниҳоятда ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлиб, уларнинг бир-бирларига ўтиб туриши табиий ҳолдир.

Кишилардаги экологик билим даражасида эмпирик томон назарий томонга нисбатан устунроқдир, бу эса, ўз навбатида, назарий-методологик характердаги тадқиқотлар кўламини ҳар томонлама ривожлантиришни талаб этади. Жумладан, ҳозирги замон экологик билимлар тизимида ижтимоий экология анча

¹ Одум Ю. Экология. – М., 1986. – С. 234.

тез ривожланаётган бўлса-да, бу фикрни умуман назарий экологияга нисбатан айтиб бўлмайди¹.

Ҳозирги экологик шароитда илмий билимлар синтези соҳасидаги ишлар ҳам янада такомиллаштиришни талаб этади. Чунки экологик муаммо ечими йўлидаги катор усуллар тизими доимий тарзда янгиланиб туришни тақозо қилади. Илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий услублари, уларнинг орасидаги амалий ҳамкорлик қўйилган муаммо ечими йўлидаги муҳим қадам бўлиб ҳисобланади. Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг: «... Фан ижтимоий жараёнларга фаол таъсир этадиган, бизга яъни амалиёт ходимларига ишимиз мазмуни ва характерини белгилаб берадиган, ўзини ўзи сошлаб турадиган ва ўзини ўзи бошқарадиган системага айланиши керак»², – деган фикрлари айна ҳақиқатдир.

Муаммо ечимига табиатни муҳофаза қилувчи муассаса ва мутасадди тармоқлар ҳамкорлигининг етишмаслиги ёки меъёр даражасида эмаслиги ҳам халақит бермоқда. Бу соҳада талай амалий характердаги ишларни рўёбга чиқариш зарурлиги муҳим аҳамият касб эта боради. Табиатдан оқилона фойдаланишнинг характерли жиҳатларини техник, технологик, эстетик, ахлоқий, иқтисодий, фалсафий, ҳуқуқий муносабатларнинг кенг қамровли тизимлари бир-бири билан диалектик тарзда боғлайди.

Ҳозирги экологик вазият – табиатга янгича муносабатда бир-бири билан диалектик алоқадорликда бўлган икки жиҳатга, яъни табиатдан фойдаланиш ҳамда ана шу фойданинг қиймат миқдори табиат ҳақида ғамхўрлик қилишда энг муҳим масалалардан бири бўлиб ҳисобланиши шарт. Акс ҳолда, бу масалада бирор кўзланган замонавий ютуққа эришиш мумкин эмас. Яъни бунда экологик билимдаги объектив, субъектив жиҳатлар, нисбий маънода, бир-бирига мувофиқ келишини

¹ Исмоилов М. Табиатни асрасак, бойиймиз. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 1998, №1. – 48-б.

² Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оғонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 81-б.

таъминлаш табиатга янгича экологик дунёқарашга асосланган муносабатнинг методологик томонларидан бирини ташкил этади. Ушбу масалада муқобил нуқтаи назарлар, қарашлар хилма-хиллик касб этмоқда. Масалан, А. Н. Кочергин, Ю. Г. Марков, Н. Г. Василев экологик билим, онг ва дунёқарашни бойитиш заруриятини жамиятда унга эҳтиёж ошиб бориши билан боғлайдилар. «Биз шундай хулоса қилишимиз мумкинки, – деб ёзади муаллифлар, – экологик онг ва дунёқараш феномени жамиятнинг табиий муҳитни мақсадга йўналтирилган тарзда ўзгартириш эҳтиёжи ҳамда табиат ва жамиятнинг органик бирлигини муайян маънода ривожлантириш негизида вужудга келади.

Ҳозирда мавжуд имкониятлар тарихий ва ижтимоий амалиётнинг бевосита таъсирида жамиятда етилган ички эҳтиёжларни табиат билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш учун етарли эмас. Ўз-ўзидан аёнки, мавжуд муаммолар ечимини топишнинг бирдан-бир воситаси эса фақат экологик (аниқроғи, ижтимоий-экологик, таъкид бизники. – К. С.) билимларни бойитишдан иборат»¹.

Бу масалада бошқа тадқиқотчи И. Я. Жибуль собиқ иттифок давридан сақланиб қолган одамларнинг экологик онги ва дунёқарашдаги эски стереотипларни бартараф этишнинг асосий омили янгича экологик билим ва дунёқарашни индивидуал ҳамда ижтимоий онгга сингдириш билан боғлиқ деб ҳисоблайди. Бунинг учун у ижтимоий онгни экологизациялаштиришни таклиф этади. Унингча, «ижтимоий онгни экологизациялаштириш – бу, аввало, экологик онгни шакллантириш ва ижтимоий онг шакллари бўлган (сиёсий ва ҳуқуқий онг, ахлоқ, санъат, фалсафа ва бошқалар) ижтимоий онгнинг даражалари, ижтимоий идеология ҳамда ижтимоий психологияда экологик жараёнларга муносабатни таркиб топтиришдан иборатдир»².

¹ Кочергин А. Н. Марков Ю. Г. Василев Н. Г. Экологическое знание и сознание. – Новосибирск: Наука, 1987. – С. 40.

² Жибуль И. Я. Экологические потребности. Сущность, динамика, перспектива. – Минск: Наука, 1991. – С. 43.

Юқорида кўриб ўтилган экологик билим ва дунёқарашнинг шаклланиши ва бойиб боришига доир ҳар иккала ёндашувда ҳам ўзига хос янгича концептуал гоялар илгари сурилган бўлиб, бизнингча, бу гояларнинг миллий менталитетимиз хусусиятларига мос жиҳатларига эътибор қаратишимиз ва назарий жиҳатдан янада бойитишимиз мумкин. Хусусан, экологик билим, онг ва дунёқараш такомиллашувига халақит бераётган яна бир ҳолат – шахс амалий фаолиятида экологик амалиёт объектларини танлаш ва унга экологик билим ҳамда кўникма асосида муносабатда бўлишдаги номувофикликларнинг келиб чиқишига таъсир этувчи куйидаги асосий омилларни кўрсатиб ўтиш зарур:

– экологик объектларнинг табиий жараёндаги хилма-хиллиги ва ўзига хослигини тўла идрок этишда шахс интеллектуал салоҳияти ва малакасининг етарли эмаслиги;

– шахсда экологик кадриятларга баҳо беришдаги муайян омилларга детерминистик ёндашишдан иборат индивидуализмнинг нисбатан устуворлиги;

– экологик объектларнинг жамиятдаги базис ва устқурма унсурлари билан алоқадорлигини таҳлил этишда турли илмий ёндашувлардаги зиддиятларнинг мавжудлиги.

Мазкур масалалар юзасидан илмий изланишлар олиб борган республикамиз олимлари қарашларида ҳам бир-биридан фарқ қилувчи нуқтаи назарлар мавжуд. Хусусан, С. Мамашокиров бу хусусда куйидаги концепцияни илгари суради: «Экологик фаоллик ва масъулиятнинг мақсадга мувофиқлигига, оптималлигига эришиш учун экологик амалиёт объектини аниқлаб олиш методологик аҳамиятга эга бўлган вазифадир. Чунки экологик практиканинг объекти фақат бевосита биосфера экологик мувозанатини сақлашга қаратилган техник-технологик базис муносабатларидан иборат бўлмасдан, балки унинг ўзига хос устқурмасини ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, экологик амалиёт жараёнида жамият базис ва устқурмасини бутунлай тубдан ўзгартиришга (айниқса, сиёсий инқилоблар билан)

зарурият йўқ, балки фаол экологик практикага халақит берадиган устқурма унсурларини баратараф этишлари керак»¹. Ўз навбагида, айнан шу жараённинг ўзи экологик практика объектини ташкил қилади.

Э. Ҳошимова қарашларида эса экологик амалиёт объекти билан боғлиқ масалалар моҳияти глобал ва ҳудудий хусусиятлар билан алоқадорликда олиб қаралади. Муаллиф асосий эътиборни шахсдаги фаол экологик мавқенинг таркиб топишида таълим-тарбия, хусусан, эътиқод, ишончнинг экологик дунёқараш услубларининг шаклланишидаги аҳамиятини кўрсатиб беришга уринади. Унинг фикрича: «Фаол экологик мавқенинг шаклланишида шу йўналишдаги таълим-тарбия соҳаларининг ўзаро боғланиши жуда катта аҳамиятга эга. Бу жараёнда экологик тарбия табиатга нисбатан назарий қарашларни шакллантиришдангина иборат бўлмасдан, шу билан бирга, эътиқод шаклланишини ва амалий фаолиятга тайёргарликни ҳам назарда тутати»². Бу концептуал ёндашувдан шу нарса маълум бўладики, экологик амалиётнинг нафақат табиий, моддий асослари, балки кишиларнинг экологик тасаввурларига замин бўладиган маънавий-маърифий асослари ҳам мавжуд ва у шахсда экологик онг ҳамда дунёқарашнинг бойиб боришида муҳим омил ҳисобланади.

Умуман, экологик дунёқараш индивидуал кесимда айрим индивид ва шахсларнинг табиат ва унинг ҳодисаларига шахсий ёндашувини англатса-да, ҳар қандай индивидуаллик ижтимоий омиллар билан омихта бўлиб кетганини унутмаслик керак. Шундай экан, экологик амалиёт объектларидан холи тарзда экологик назарий онг ҳам, шахс экологик дунёқарашини ҳам тўла шакллана олмайди.

¹ *Мамашокиров С.* Экологик фаоллик ва масъулиятни шакллантиришда ижтимоий-сиёсий омилларнинг роли. Фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация. – Т., 1997. – 32- б.

² *Ҳошимова Э. С.* Экология проблемасида глобал ва зонал муносабатлар. – Т.: Фан, 1986. – 36- б.

Биз юкорида таъкидлаганимиздек, экологик дунёқараш нисбий мустақилликка эга бўлиб, ҳар бир даврнинг силсиласи атроф муҳит, ижтимоий воқеликлар, глобал ҳодисалар таъсирида мунтазам ўзгариб, янгиланиб боровчи ижтимоий онгнинг муайян шакли сифатида намоён бўлади. Шу хусусиятлардан келиб чиқиб, кенг маънода: «*Экологик дунёқараш* – бу инсоннинг табиат, атроф муҳитдаги ўзгаришларнинг табиий, ижтимоий ва техноген омилларини моҳиятан англаши, баҳолаши ҳамда унинг оқибатларини олдиндан ҳис қила билишини, яъни уларни ғояларда, назарияларда, таълимотларда ифодалаб, глобал табиий ва антропоген ўзгаришларга мослашиши интеллектуал салоҳиятининг мажмуидир», – деб таъриф берил мумкин.

Умумфалсафий дунёқараш жиҳатдан экологик дунёқарашни бир қанча хусусиятларига кўра табақалаштириш мумкин. Масалан, экологик дунёқараш *тузлишига кўра* экологик билимлар, ғоялар, идеаллар ва маънавий қадриятлардан ташкил топади. *Таркиб топишига кўра*: стихияли ва англаган; *эмоционал даражасига кўра*: оптимистик ва пессимистик; *тинишига кўра*: кундалик, диний, илмий; *инсон ҳаётидаги ўрнига кўра*: мақсад ва мўлжал берувчи, экологик билиш услубларини аниқловчи, табиатнинг қадрият эканлигини англаувчи ҳодиса эканлигини кўришимиз мумкин. Умуман, бошқа турдаги дунёқарашлар каби экологик дунёқараш доимо тарихийлик характери билан ажралиб туради ва у ҳамма вақт инсоннинг ишончи билан боғланган бўлади.

Бундан ташқари, экологик дунёқарашни уни ифода этувчи субъектига кўра: *алоҳида инсоннинг экологик дунёқарашини (индивидуал)*; *муайян одамлар гуруҳига хос экологик дунёқарашини (жамоавий)*; *муайян касб доирасидаги (профессионал)*; *жамият экологик дунёқарашини (ижтимоий)* йўналишларга ажратиш мумкин.

Илмий адабиётларда тадқиқотчилар ўз илмий мақсадларидан келиб чиққан ҳолда экологик дунёқарашни икки йўна-

лишда табақалаштирадилар. Дунёқараш типига кўра: 1) *тео-центрик, космоцентрик, антропоцентрик, соціоцентрик ва сциентистик*; 2) *содда дунёқараш, диний дунёқараш, илмий дунёқараш*. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам ўзига хос мантик бор. Энг асосийси улар бир-бирига қарама-қарши эмас ва экологик дунёқарашни тадқиқ этувчиларга уларнинг ҳар бири ўзига хос ижобий ёндашувлар топишга тўртки бериши мумкин.

Экологик дунёқараш табиатга эстетик муносабатнинг ўзига хос шакли ҳам бўлиб, унда индивидуал тарбиявий таъсирлар, оила муҳити ва жамоатчилик экологик фаоллигининг бевосита таъсири катта. Экологик дунёқарашнинг ривожидида табиатнинг уйғониши билан боғлиқ байрамлар, маросимлар муҳим ўрин тутди. Бу эса, ўз навбатида, миллий қадриятлар тизимида шаклланган экологик қадриятларнинг шахс амалий фаолияти ва дунёқарашни такомилда ўзига хос мавқега эга эканлигини англатади. Зеро, Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганларидек, ҳозир Оролни асраш, табиий ресурслар ва аввало, сув ресурсларидан тежаб фойдаланиш соҳасида қилинаётган барча ишлар давлат ва миллий кўламда аҳамиятга эга бўлиб, ҳамманинг эътибор марказида бўлиши лозим¹.

Бу ўринда, мамлакатимиз аҳолисининг маиший, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик ва шу каби кўринишларда амал қилувчи экологик дунёқарашдаги устувор жихатларни, улардаги миллий менталитетимизга хос томонларни янада такомиллаштиришда аجدодларимиз мероси, урф-одатлари, таомиллари ва миллий қадриятларимизга таяниш масъулиятини ҳар биримиз қалбдан ҳис қила олсак, табиатни асраш, атроф муҳит мусаффолигини сақлашда кўзланган натижаларга нисбатан тезроқ эриша оламиз.

¹ *Қаранг: Каримов И. А. Ўзбекистон мустақиллика эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 204- б.*

II БОБ. ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР КЕСКИНЛАШАЁТГАН ДАВРДА ШАХС ДУНЁҚАРАШИ, МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

2. 1- §. Маънавий қадриятлар тизимида экологик дунёқарашнинг мақоми, ўрни ва роли

Ҳар қандай жамият ўзига хос маънавий асосларини ривожлантирмасдан, миллий-маънавий қадриятларига таянмасдан, одамлар онгида маърифий, ахлокий, ҳуқуқий, диний, экологик қадриятларни шакллантирмасдан, ўз келажагини таъминлай олмайди. Зеро, ҳар қандай тарихий даврда «маънавий-руҳий тикланиш инсоннинг ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабатини ўз ичига олиши лозим»¹. Бу муносабатлар диалектикаси, шахс экологик сифатларини шунчаки кун тартибига кўйиш билан эмас, балки инсонда табиатни муҳофаза қилиш ҳис-туйғуларини тарбиялаш, уларда илмий дунёқарашни шакллантириш, бу соҳадаги амалий тажрибаларини чуқурлаштириш вазифалари билан боғлиқ бўлади. Албатта, шахс экологик онги, экологик маданият даражаси, унинг амалий фаолияти, ҳис-туйғулари, эмоционал ҳолати жамиятдаги реал экологик воқеликни ва унинг маънавий-маданий ривожланиш хусусиятларини ифодалайди.

Юқорида экологик дунёқараш масалаларини кўриб чиқишда унда қадриятларга оид томоннинг ҳам ўзига хос ўрни борлигига эътибор берилган эди. Масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, «қадрият» тушунчасида борлиқдаги нарса ва ҳодиса-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 530–531- бетлар.

ларнинг инсоний, ижтимоий ва маданий мазмунига хос томонлари акс эттирилади. Шунга мос тарзда инсоният тарихининг илк боскичларидан бошлаб ҳозирги давргача дунёга қадриятий муносабат икки типга ажратиб келинган:

Биринчиси – инсон фаолиятининг моддийлашган предмет ва ҳодисаларига, табиат нарса ва ҳодисаларига қадрият сифатида бўлган муносабат. Бу доирага ижтимоий муносабатлар таъсири доирасига тортилган табиат ҳодисаларига бўлган муносабатлар ҳам киради ва уларга *моддий қадриятлар* сифатида эътибор қилиниб, бу муносабатлар, асосан, ахлоқий масалалар объекти сифатида чиқади.

Иккинчиси – ҳодисаларни тегишли баҳолашга асос бўлувчи мезонлар ва баҳолаш усуллари сифатида амал қилувчи *субъектив қадриятлар*. Улар ижтимоий онда норматив равишда мустаҳкамланган тасаввурлар, мақсадлар, лойиҳалар, тақиқлар, талаблар, баҳолар, йўл-йўриқлар, кўрсатмалар бўлиб, инсон фаолиятининг мўлжаллари (ориентирлари) сифатида амал қилади.

Шундай қилиб, экологик дунёқарашнинг аксиологик томони инсон фаолиятини мувофиқлаштиради, бошқаради ва муайян даражада масаланинг праксиологик томони билан боғланган. Бу ерда праксеологик аспект экологик фаолиятдаги қадриятга оид томон (компонент)нинг билишга оид томон билан узвийлигини ва уларнинг мустаҳкам алоқадорлигини билдиради. Бу экологик дунёқарашнинг рухий-амалий томонидир, чунки бу ерда экологик дунёқараш инсон фаолиятига турли лойиҳалар, хатти-ҳаракат дастурлари ва тегишли мулоқот тарзининг қандай «боғланиб кетаётганини» тушунишга имкон беради.

Шундай қилиб, умуман дунёқараш, хусусан, экологик дунёқараш индивиднинг маънавий ва амалий фаолиятини *тартибга солувчи (регулятив) жиҳатларни* ўз ичига олади. Бундай тартибга солувчи жиҳатлар инсонга афсонавий, диний, илмий, фалсафий ва шу каби қарашлар орқали сингдирилади. Дунёқарашнинг праксеологик томонида тартибга солувчи жиҳатлар

ва тамойиллардан ташқари *ишонч* ва *эътиқод* компоненти ҳам мавжуд. Ишонч, эътиқод, дунёвий билимлар ва кадриятларнинг инсон дунёқарашига сингдирилиши ва мустаҳкамланиши ўзлаштирилган гоъларнинг ҳақиқийлигига иймон келтиришдир.

Билимлар ишончга айланиши ҳам, айланмаслиги ҳам мумкин. Лекин ишонч ҳамма вақт рационал, оқилона билимларга асосланади. Ишонч билимни амалиётга ўтказувчи, трансформатив звенодир. Билим ишончга айланганидагина, у дунёқарашнинг бир элементи бўлиб қолади (шунинг учун аксарият ҳолларда дунёқарашни инсондаги барча ишончлар йиғиндиси ҳам дейишади). Шунинг учун инсондаги қатъий ишонч дунёқарашнинг асосий компоненти сифатида унга ҳаётда ёрдам беради, мураккаб вазиятларда тўғри йўл топишга кўмаклашади.

Экологик дунёқарашнинг праксеологик томони фаолиятни тартибга солишга оид жиҳатларни, хатти-ҳаракат, мулоқот ва ишончни ўз ичига олади. Инсон ишончида экологик дунёқарашга оид қарашлар ва билимлар, уларнинг ҳақиқатлигига иймон, ижтимоий кадриятлар, идеаллар ҳамда инсоннинг ҳаракатга тайёр эканлиги каби томонлар ўзаро мувофиқлашади. Шундай қилиб, инсон экологик дунёқарашни таркиби *билимлар*, *кадриятлар*, *ишонч* ва *ироданинг* ўзаро боғлиқ звеноларидан ташкил топади.

Тарихдан маълумки, қадимги Шарқ цивилизацияларида амал қилувчи кадриятлар тизими минг йиллар мобайнида даярли ўзгаришсиз қолган. Бунинг устига, уларда диний мотивлар устунлик қилган. Масалан, Қадимги Ҳиндистон ва Хитой фалсафий таълимотларида анимистик томон устувор аҳамиятга эга бўлган. Бу ҳолатлар қадимги дунёда таркиб топган табиат олдида сажда қилиш, унинг нарса ва ҳодисаларини олий кадрият деб тан олиш ҳамда шунга мувофиқ муносабатларни сақлаб қолган. Ва бу ҳолатлар, умуман олганда, шундай дунёқарашга асосланувчи табиатни техник ўзлаштириш жараёни Ғарб жамиятларидан кўра орқада қолишга олиб келган.

Шарқдан фарқли равишда антик Греция, Рим, кейинроқ эса Уйғониш даври Европасидаги худудларда деҳқончилик, хунармандчилик, савдо, денгизчилик анча тезлик билан таракқий этди. Натижада бу худудлардаги экологик кадриятлар ва уларга мос фаолият муайян ўзгаришларга учради. Жумладан, хўжалик фаолиятининг ривожини табиат нарса ва ҳодисаларини илохий деб ҳисоблашдан чекинишга олиб келди. Табиат ва худолар бир-биридан ажратилди ҳамда табиат буюмларига утилитар кадрият сифатида муносабатда бўлиш кучайди. Бу ҳолни Протагор олға сурган «Инсон – барча нарсаларнинг мезони» шиорида кўриш мумкин.

Бу табиатнинг аҳамияти унинг инсон манфаатига қанчалик мос келиши билан белгиланишини аниқларди. Рим империясида бу қоида устуворликка эришди. Фаолиятда утилитар кадриятларнинг хатти-харакатлар белгиловчисига айланиши табиатни қайта ишловчи техник қурилмалар, бир сўз билан айтганда, технологиянинг ривожини таъминлади. Шу сабабли шаҳарсозлик, йўл қурилиши, каналлар бунёд этилиши, ҳарбий техника, кemasозлик жадал ривожлана бошлади. Айнан ўша даврларда Архимед, Витрувий, Герон Александрийский каби олимлар турли кашфиётлар қилди. Албатта, кейинроқ, айниқса, Ўрта асрдаги диний гоялар ҳукмронлиги пайтида табиатнинг шафқатсиз эксплуатация қилиниши камайди. Чунки насронийлик жаннатга тушиш умидида бўлган кишилардан ердаги хузур-халоватлардан, шу жумладан, табиат неъматларидан воз кечишни талаб қилгани боис табиатга босим бироз сусайган эди. Капиталистик муносабатлар яна табиатни утилитар кадриятга айлантирди, унга фақат меркантил муносабатни тиклади ва табиат жуда кучли антропоген таъсирни кечира бошлади. Бунинг ҳозирги аянчли экологик вазиятга олиб келганини ўзимизда ҳис қилиб турибмиз.

Масаланинг моҳиятидан келиб чиқсак, шахс ёки жамиятнинг экологик маданияти ҳам, уларнинг экологик дунёқараши ҳам ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг тизимларининг ўза-

ро алоқадорлигида шаклланиши маълум бўлади. Шу масалада М. С. Коган: «Маданият – ижтимоий борлиқнинг тизимлашган шакли бўлиб, бу тизимнинг моҳиятини англамай туриб, маданиятга оид таркибий таҳлиллар тугал бўлмайди. Фақатгина маданият тушунчасини «табиат, жамият, инсон» каби тушунчалар қаторига қўшиш орқалигина амалга оширилади тугал таҳлил тугал бўлади. «Табиат–жамият–инсон–маданият», ҳақиқатан ҳам, ўзига хос тизим бўлиб, уларнинг асосий компонентлари функцияларини ажратиб кўрсатувчи мезондир»¹, – деб ёзган эди.

Маълумки, маданият жамият ҳаётининг барча томонларига, унинг ҳамма соҳаларига (шу жумладан, экология соҳасига ҳам) дахлдордир. Тадқиқотчилар инсон маънавий ва амалий фаолиятининг муайян соҳаларини экологик маданият билан боғлайдилар. «Умумий ва ўзаро боғланиш ҳамда ривожланиш диалектикасининг ғоят муҳим принципларини тушуниш замиридагина экологик маданиятни ривожлантириш ва такомиллаштириш мумкин»².

Ер юзидаги ҳозирги экологик вазият турли маданиятларда табиатга муносабатнинг қандайлигини ўрганиш масаласини долзарб вазифа даражасига кўтарди. Умуман олганда, «маданият» (культура) атамаси дастлаб ерга, моддий нарсаларга ишлов беришни аниқлашга боис, унинг ўзида муайян экологик мазмун акс этишини ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. Шу маънода, инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларни гармоник ташкил этилиши учун барча тиндаги маданиятларда мавжуд бўлган экологик характердаги ижобий тенденцияларга эътибор қаратиш, улардан унумли фойдаланиш, умуман, таълим ва тарбия тизимларининг муҳим вазифаси қаторига кириши лозим. Бу, бир томондан, дунёдаги кўпгина маданият-

¹ Коган М. С. Культура как объект философского исследования // Роль духовной культуры в развитии личности. – Сб. науч. трудов Гос. института культуры им. Н. К. Крупской, 1979. – С. 12.

² Алиев М. Табиат ва тақдиримиз. – Т.: Медицина, 1989. – 32- б.

ларнинг ривожига ҳисса қўшса, иккинчи томондан, экологик ҳолатнинг юмшашига, натижада унинг ечимига олиб келади.

Бу йўналишда кенг даражада маданиятлар синтезини амалга ошириш заруриятлигини тақозо қилади. Чунки турли-туман йўналиш, шакл ва типдаги маданиятларда табиатга ижобий ёндашув бунга мисол бўлади. Масалан, Ғарб маданиятида рационалликнинг ҳиссийлик устидан устуворлигини, Шарқ маданиятида эса унинг аксини – иррационализмни кўрамиз. Аслини олганда, уларнинг оқилона мувозанатини топиш ҳам экологик жиҳатдан, ҳам умумфалсафий жиҳатдан муҳим вазифа саналади. Шу маънода, уларнинг экологик ўзаро синтезига эришиш табиат билан муносабатларда ўзаро мувофиқликни топиш ҳамда ижтимоий гармонияга эришишни аниқлатган бўлар эди.

Умуман олганда, маданият, шу жумладан, экологик маданият у ёки бу халқ жамоавий экологик фаолиятининг маҳсули бўлиб, у ўзига хос ноёб ижтимоий-маданий мағиз (код)га эга. Шунинг учун ҳам баъзан ҳар бир миллатнинг ўзигагина тегишли бўлган тил маданияти, хатти-харакат маданияти, экологик, иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа маданиятларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки маънавий кадриятлар тизимида экологик дунёқарашнинг мақомини ижтимоий психологиядан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди.

Ижтимоий психология даражасида экологик моддий ва маънавий маданиятларда халқ томонидан тўпланган кадриятлар ҳақида гапириш кенгроқ тарқалган. Бунда, одатда, маънавий маданиятга оид ишонч, удум, тил, адабиёт ва бошқа белгиларнинг; моддий маданиятга оид ҳайкалтарошлик, меъморчилик, рассомлик ва бошқа санъат асарларининг экологик дунёқарашни шакллантиришдаги аҳамияти ҳақидаги фикр юритилади. Шунга мос равишда, тадқиқотимиз нуктаи назаридан экологик дунёқараш мазмунни ифодаловчи баъзи тушунчаларга тўхталиб ўтиш жоиз.

Экологик маданият (қадрият) муайян жамият, ундаги одамлар ёки шахснинг табиатга муносабатини характерлайдиган қондалар, нормалар, қарашлар ва талаблар йиғиндиси ҳамда айнан улар асосида амалга оширилувчи хатти-ҳаракатларни англатади.

Экологик саводхонлик (салоҳият) – инсоннинг табиатга нисбатан амалга ошираётган фаолиятига асос бўлувчи табиий-иҷтимоий билимлар даражаси, ундаги махсус кўникма ва қобилиятлар ҳамда ахлоқий сифатлардир.

Экологик талаб (императив) табиат билан ўзаро муносабатларда экологик нормаларни бажариш зарурияти ҳисобланиб, уларнинг амалга оширилиши барқарор тараққиётнинг шартини ҳисобланади ва инсоният цивилизацияси келажагини белгилайди.

Экологик тарбия (дидактика) одамларда табиатга нисбатан оғли муносабатни шакллантириш, унинг ресурсларига эҳтиёткорона ёндашиш ҳамда уларни кўриқлашга махсус йўналтирилган фаолият бўлиб, биосфера экологик мувозанатини субъектив омилдир.

Ҳуқуқий-экологик таълим – шахсни табиатни кўриқлаш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш фаолиятини қонуний-ҳуқуқий ташкиллаштиришнинг махсус билимларини ва амалий кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган таълим жараёни.

Экологик онг – ижтимоий онг шакли сифатида инсон ва табиат муносабатларининг инъикоси бўлиб, кишилар фаровонлиги табиатнинг экологик мувозанати ҳолатига боғлиқлигини индивидуал ва жамоавий тушуниш қобилияти.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, экологик дунёқараш, онг ва маданиятнинг мазмун-моҳиятида умуминсоний экологик муаммолар билан боғлиқ масалалар ўз аксини топганлигини кўрамиз. Эколог олим Н. Ф. Реймерс таъкидлаганидек, «экологик маданиятда инсониятнинг бугунги ҳаёти ва истиқболдаги ривожланишида муҳим экологик муаммоларни тавсифловчи,

Ўткир, чуқур мушоҳадага асосланган умуминсоний маданиятнинг босқичлари ва таркибий қисмлари ўз мужассамлигини топган»¹. Экологик маданият ва шахс экологик дунёқарашининг ўзаро алоқадорлиги асосида қадриятларга муносабат алоҳида ўрин тутади. Демак, шахс экологик дунёқарашини шакллантиришда экологик жараёнларнинг дунё миқёсидаги ва диёримиздаги ўзига хосликларни улар руҳиятига сингдириб бориш муҳим аҳамиятга эга.

Тадқиқ қилинаётган муаммога илмий ёндашув тарихийлик ва мантиқийлик, маънавий меросга муносабат, анъанавийлик ва замонавийлик тамойилларига асосланганлиги учун шахс экологик онги ва дунёқарашини шакллантиришга жаҳон халқлари экологик маданий меросидаги умуминсонийлик ва миллийлик диалектикасининг намоён бўлиши тарзида қаралиши керак.

Экологик маданият, тор маънода, инсоннинг табиат билан бирлигини тиклашга қайтишини аниқлатади. Экологик дунёқарашни шакллантиришда ҳам моддий, ҳам маънавий маданият компонентлари иштирок этади. Бунда, айниқса, маънавий маданиятнинг барча соҳалари катта роль ўйнайди. Экологик дунёқарашнинг юқори даражаси табиатга маданий муносабат комплекслиги ва системалилигига боғлиқ бўлади. Экологик маданиятнинг таркиб топиши жамият барқарорлигига, яъни экологик тамойилларга кўра фаолият олиб борувчи жамият яратилишига олиб келади.

Жамиятнинг бундай янги типда ижтимоий ички муносабатларни ўзгартириш эмас, балки инсон ва табиий муҳитнинг ўзаро муносабатларини ўзгартиришга йўналтирилган ҳолат устувор аҳамият касб этади. Бу эса кишилар дунёқарашидagi яхшилик, ижобийлик, прогрессивлик ва шу каби каби тасаввурларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, «экологик маданият бошқа барча ижтимоий

¹ Реймерс Н. Ф. Природопользование. – М., 1990. – С. 19.

таним сунгари диалектика қонунлари асосида ривожланади, унда ҳам янги, прогрессив ва эски, регрессив ҳодисалар мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий кураш кетади. Демак, экология янги ва эски, ижобий ва салбий, фойдали ва зарарли ҳолда ҳамда воқеликларнинг мунтазам алмашиб туриш объектидир»¹.

Шу маънода, экологик маданият ва шахс экологик дунёқарашидagi ўзаро нисбат, фарк ҳамда тафовутлар, бизнингча, қуйидагиларда кўзга ташланади:

– экологик маданият экологик дунёқарашга нисбатан нисбий барқарорликка эга бўлиб, тасаввурлар, қадриятлар, урф-одат ва анъаналарнинг ўзаро амалий муштараклиги ва интеграцияга мойиллиги унинг моҳиятини ташкил этади;

– экологик дунёқараш муайян шахс амалий фаолияти, билими, тажрибаси, табиатга муносабати тарзида шаклланганлиги ва табиий-ижтимоий жараёнлардаги ҳодисалар билан ҳамоҳанг бўлиб бориши боис экологик маданиятга нисбатан динамик ўзгарувчанлик характериға эга;

– экологик маданият мазмуниға табиат ва жамият ўртасидаги муносабатлар таъсирини тўғри тушуниш, уни оқилона йўлга қўйиш, экологик билим ва кўникмага эга бўлиш, ўз касби, салоҳияти доирасида ишлаб чиқаришни экологиялаштиришға хизмат қилади.

Юқорида зикр этилган фикрни тадқиқотчи В. О. Левинская қуйидагича асослайди: «Экологик маданият – бу табиат неъматларини ўзлаштиришға оқилона ижодий ёндашув бўлиб, ушбу жараёнда экологик қадриятларни ишлаб чиқиш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишға масъулиятли ёндашув юзага келади»². Умуман, экологик маданият ва шахс экологик дунёқара-

¹ Махмудова Ш. Л. Экологическая культура как фактор гуманизации отношения общества к природе. Диссерт. на соискании учен. степ. канд. филос. наук. – Т., 1994. – С. 65.

² Левинская В. О. Понятие, структура и функции экологической культуры. Дисс. уч. степ. канд. филос. наук. – Т., 2000. – С. 11.

шидаги ўзаро нисбат, фарк ва тафовутларга қарамай, бу икки тушунчани шакллантиришда кишилар руҳияти ва жамиятда етилган ижтимоий-экологик эҳтиёж белгиловчи аҳамиятга эга. Зеро, экологик эҳтиёж ва унинг шаклланиши жамият билан табиат муносабатларини уйғунлаштиришнинг асосий ҳал қилувчи омили сифатида алоҳида долзарблик касб этмоқда. Шу боис кишиларда экологик маданиятни юксалтириш аллақачон давлат сиёсати даражасидаги аҳамиятга эга бўлган вазифалардан бирига айланган.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиқиб, барча даврларда кишилар табиатга бефарқ бўлмаганлиги, улар муайян экологик дунёқараш асосида ўзларининг турмуши, ҳаёт тарзини йўлга қўйганлиги ҳақидаги хулосани билдириш мумкин. Масалан, туркий халқларда уларнинг ибтидоси бўри эканлигига ишонч мавжуд. Шунинг учун бу халқлар адабий меросида табиатга, хусусан, бўрига ва бўрисимон ҳайвонларга хурмат билан муносабатда бўлиш, уларга нисбатан ваҳшийлик қилмаслик талаблари мавжуд. Худди шундай ҳол Ҳиндистонда сизирга бўлган муносабатда, туркманларда йилқига муносабатда ўз ифодасини тошган.

Айни пайтда, Ўрта Осиё халқларининг табиат билан уйғун яшаш талаби минг йиллардан буён алоҳида нишонланиб келинаётган Наврўз байрами ва табиатга муносабат акс этган асотирлар, урф-одатларда ўзининг ёрқин ифодасини тошган. Булар қаторига табиатга эҳтиёткор муносабатни тарғиб этувчи халқ эртаклари, масаллари ва мақолларини ҳам киритсак тўғри бўлади. Асрлар мобайнида таркиб тошган халқ тафаккурининг ушбу дурдоналарида табиий муҳит, унинг турли-туман ўсимлик ва жониворларини асраш, ресурсларига эҳтиёткорона муносабат ҳаётий қадриятга айланиб, амалий аҳамият касб этганлиги ҳозир ҳеч кимда шубҳа уйғотмаса керак.

Албатта, бу экологик тасаввурлар гоҳ диний асотирлар таъсирида, гоҳ эса уларни инкор этувчи дунёвийликни идеаллаштириш каби ўзгариб турувчи вазият ва муносабатлар са-

Вақдан муустаҳкам илмий-назарий асосга эга бўлмаган. Шунинг учун кишилар онгнинг илмий асосланган экологик тушунчалар билан боғлиқлиги, улардаги мавжуд экологик маданиятни чуқурлаштириши ва кенгайтириши асосида экологик дунёқарашни уз-туз ривожлантириб бориш зарурияти келиб чикди. Чунки «экологик маданият табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқадорлигини ўрганишидаги янги истиқболли йўналиш бўлиб, у ин-теграциялашув жараёни объектини акс эттириб, қадриятлар тизимининг икки турини: маданий қадриятлар ва табиий қадриятларни ўзида мужассамлаштиради»¹.

«Экологик маданият» тушунчаси нисбатан янги тушунча бўлишига қарамасдан, ҳозирги фалсафий адабиётларида бу туғрилида кўнлаб қарашлар ва таърифлар берилган. Хусусан, Н. Ш. Бозорова: «Экологик маданият – бу табиатни муҳофаза қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, экологик қис-туйгуларнинг шаклланиши, фаол ҳаётини нуқтаи-назарда туриши, экологик билимга эга бўлишдан иборатдир»², – деб талқин этса, У. Г. Саидова мазкур тушунчага: «Экологик маданият – бу табиат ҳақидаги билим, онг, идрок, саводхонлик, интеллектуал салоҳият ва уни амалда қўллай билиш фаолияти, атроф муҳитга нисбатан инсон фаолиятининг юксак кўрсатки-чи, онгли ва масъулиятли ёндашувидир»³, – деб изоҳ беради.

Тадқиқотчилар Э. Ж. Икромов ва А. А. Ҳотамовнинг асар-лари айнан шахснинг экологик маданиятини шакллантириши масалаларига қаратилган. Улар бу муаммоларни «Шахс экологик маданияти барча тарбиявий ишларнинг маҳсулидир»⁴ де-

¹ Левинская В. О. Понятие, структура и функции экологической культуры. Дисс. уч. степ. канд. филос. наук. – Т., 2000. – С. 22.

² Бозорова Н. Ш. Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг ил-мий-педагогик асослари. Пед. фан. ном. илм. дараж. олиш учун диссерт.-я. – Қарши. 2006. – 41- б.

³ Саидова У. Г. Экологик маданият тарихи ва унинг ривожланиш босқичлари. Фал. фан. ном. дис. автореферати. – Т., 2008. – 26- б.

⁴ Икромов Э. Ж., Ҳотамов А. А. Шахснинг экологик маданияти. – Т.: Ибн Сино, 2001. – 15-16- бетлар.

ган концептуал ёндашувни тадқиқ этиш орқали ёритиб беришга ҳаракат қилганлар. Айни пайтда, экологик маданиятнинг шахс экологик дунёқарашини бойитишдаги функциялари ҳам қатор таҳлил ва хулосалар орқали асослаб берилган.

Экологик маданият унсурлари ҳисобланган экологик билим, кўникма ва малакалар, эътиқод ва қарашлар, ҳар бир шахснинг табиий муҳитдаги фаолиятини бошқариб турувчи экологик онг ва дунёқарашини бойитишда, энг аввало, маҳаллий даражада миллий кадриятларга таяниши зарурлиги, уларнинг умуминсоний кадриятга оид хусусиятлари устуворлашувини таъкидлаш жоиз. Чунки экологик маданият – атроф муҳит ва табиатга амалий муносабат, кишиларнинг экология соҳасидаги фаолияти ва хулқ-атвори, муайян даража ва йўналишда шаклланган онги ҳам демакдир.

«Экологик маданият» тушунчасига И. Т. Суравегина куйидагича таъриф беради: «Экологик маданият – одамнинг экологик билимлари, унинг бу билимларга ижобий муносабатининг ўсиб боровчи бирлигидан иборатдир»¹. Бизнингча, бу таърифда шахс ва жамиятнинг маънавий компонентларига кўпроқ эътибор берилиб, экологик амалиётга етарли эътибор қаратилмаган. А. А. Мелкумова ва Г. И. Любкарскийларнинг таъкидлашларича, экологик маданият бир қанча таркибий қисмлардан: эътиқод, билим, кўникма ва малака, фаолият ва хулқ-атвор меъёрлари ҳамда ҳис-туйғулардан иборат. Яъни «экологик маданият» тушунчасининг ассосий негизлари бу – экологик билимлар, экологик онг, табиатни муҳофаза қилиш бўйича амалий кўникма ва малакалардир² деган хулоса келиб чиқади.

Бу таърифлар экологик дунёқарашнинг соф гносеологик категория сифатидаги қарашлари билан муайян аҳамиятга эга. Лекин биз олдинги параграфда «экологик дунёқараш» тушун-

¹ Суравегин И. Т. Экономика. Экология. – М.: 1998. – С. 63.

² Қаранг: Мелкумова А. А. Любкарский П. И. Основы экологии. – М., 1975. – С. 47.

часи мазмунига уни трансформация қиладиган усул ва воситаларни ҳам киритган эдик. Яъни экологик дунёқараш тарифида онтологик, гносеологик ва праксеологик жиҳатларнинг бирлиги муҳим аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, экологик маданият инсоннинг табиатга субъектив муносабати ҳисобланиб, бу муносабат атроф муҳитни муҳофаза қилиш муҳимлигини англаб олишда, бошланаётган экологик хавфни бартараф қилишнинг ишончли йўли сифатида табиий ҳодисаларга тўғри ёндашиш зарурлигига ишонишда намоён бўлади¹. Шунинг учун экологик маданиятли кишилар табиатга, атроф муҳитга масъулият билан муносабатда бўлади, табиатни ўз уйддек кўради, уни доимо парваришлаб, тоза, мусаффо ҳолатда сақлашга ҳаракат қилади.

Бунда кишиларнинг экологик билими, онги, табиатни муҳофаза қилиш бўйича кўникма ва малакаларининг муайян кўлами муҳим аҳамиятга эга, албатта. Инсон мана шу учта таркибий қисмни ўзида мужассамлаштиради, яъни экологик билим, онг ва ҳаракатга (яъни амалий компонентга) эга бўлса, унда экологик маданият шаклланган дейиш учун асос бўлади. Шу билан бир қаторда, инсонда юқори экологик маданиятни шакллантиришда экологик дунёқараш, илмий экологик тафаккур, ижтимоий экологик фаоллик ва масъулият, ўз-ўзини экологик баҳолаш ва назорат қилиш кабилар ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Экологик маданиятга юқорида берилган таърифларда, асосан, кишиларнинг табиатга субъектив муносабати даражасида баҳо берилиб, объект–субъект муносабатларидаги диалектик шоқадорлик деярли ҳисобга олинмаган. Шунга кўра, экологик маданият тушунчасига қуйидагича таъриф берилса, бизнингча, мақсадга мувофиқ бўлар эди: *экологик маданият* – табиатнинг моҳиятини англаш ва унга субъектив муносабат билдиришнинг ижтимоий-тарихий шартланган қарашлар ва амалиётга оид тизими бўлиб, биосфера экологик мувозанати

¹ *Қаранг:* Маликова О. Талабаларда экологик муҳитни шакллантириш // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. №3, 2007. – 143-6.

а) умуминсоний кадриятлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки, *биринчидан*, барча одамлар ва инсоний жамоалар ўзига хос, турли-туман ва бир-бирига зид бўлган манфаат, мақсад ва ишончга кўра яшаганлар ҳамда шундай яшаб келмоқдалар; *иккинчидан*, ҳар қандай дунёқарашга оид масала каби, кадрият масаласида ҳаммани қониктирадиган ечимнинг бўлиши мумкин эмас; *учинчидан*, бу муаммонинг ечими кўп жиҳатдан даврнинг муҳим, айти пайтда, турли-туман бўлган конкрет-тарихий шарт-шароитлари билан тақозоланган; *туртинчидан*, кадриятлар ҳамма вақт фазо ва вақтда локал характерга эга бўлган ва шундай бўлиб қолади;

б) умуминсоний кадриятлар бўлмаган ва йўқ, аммо бу тушунча ёки яхши, ёки ғаразли мақсадларда омманинг фикрини чалғитиш учун ишлаб чиқарилган сунъий конструкциядир: *биринчидан*, бу конструкция турли ижтимоий бирликларнинг миллий хусусиятларини умуминсоний мақсадларга бўйсундиришга йўналтирилган; *иккинчидан*, умуминсоний кадриятлар таркибида «элитар кадриятлар»нинг доминантлиги эътироф этилади; *учинчидан*, умуминсоний кадриятларни инкор этиш, мантикий равишда, миллий кадриятларнинг реаллигини таъна олишга олиб келади;

в) умуминсоний кадриятлар бўлмаган ва йўқ, аммо турли жамоалар бир-биридан ажралган ҳолда яшай олмайди. Шунинг учун, *биринчидан*, бу ҳолни исботлаш учун мазкур тушунча ўйлаб чиқарилган; *иккинчидан*, турли ижтимоий кучлар, маданиятлар, цивилизацияларнинг муросасини таъминлаш зарурияти сабаб бўлган; *учинчидан*, амалий ҳаётда улар мавжуд бўлмаса ҳам, уларни жорий этишга ҳаракат натижасида барча одамларга, жамоаларга, цивилизацияларга таклиф қилиш заруриятидан келиб чиққан.

Шу нуқтага назарни ҳимоя қилувчиларнинг фикрига кўра, «умуминсоний кадриятлар» АҚШ ва уларнинг иттифоқчилари томонидан ўйлаб чиқарилган уйдирмадир. Чунки улар «умуминсоний кадриятлар» (яъни эркинлик, демократия, инсон

хуқуқлари ва шу каби ментал хусусиятларга ёт кадриятлар)ни химоя ва экспорт қилиш ниқоби остида ўз миллий ғоялари асосида ўзига хос ривожланишга интилаётган халқларни асоратга олишга йўналтирилган ҳарбий, иқтисодий босқинчиликни шу каби «нардалти иборалар» билан ниқобламоқдалар. Яъни «умуминсоний кадрият» Ғарб дунёси томонидан ўз мақсадларини иқтисодий глобализм, «оммавий маданият», мультимаданият ва шу каби иборалар пардаси остида бошқа халқлар ҳаётига сингдириш йўлида ўйлаб чиқарилган соф эвфемизмдир.

Умуминсоний кадриятлар реал мавжудлигини тан олувчилар қуйидаги асосларни олға суришади:

а) умуминсоний кадриятлар – фақат моддий, яъни жисмоний ёки биологик ҳодисалардир (бойликлар, жисмоний эҳтиёжларни қондиришга оид ҳодисалар ва ҳ. к.);

б) умуминсоний кадриятлар – фақат соф руҳий, маънавий ҳодисалардир (масалан, ҳақиқат, адолат, яхшилик ва шу кабилар ҳақидаги мавҳум орзулар);

в) умуминсоний кадриятлар – бу ҳам моддий, ҳам маънавий кадриятларнинг синтези ва интеграциясидир.

Айни пайтда, бу тизим экологик нуқтаи назардан таҳлил қилинса, уларда асос бордек кўринади. Чунки қандай тарихий давр ва ижтимоий маконда мавжуд бўлмасин, улар инсониятнинг яшashi, фаолият кўрсатишига хизмат қиладиган миллий ва умуминсоний кадриятларнинг глобал экологик дунёқараш доирасида фаолият кўрсатишини тақозо қилади. Зеро, ҳар қандай инсон, муайян жамиятнинг таркибий қисмлари сифатида, умумий экологик дунёқараш доирасида ўзаро турли-туман муносабатларда бўлади.

Бундай ранг-баранг муносабатларни моддий ёки маънавий йўналишларга ажратиш мумкин. Уларнинг биринчисига амалий фаолиятнинг барча турлари: моддий бойликлар ишлаб чиқариш, иқтисодий муносабатлар, жамият ҳаётининг моддий соҳаларини, маиший ҳаётни ўзгартириш, тажрибалар ва ҳоказолар киради.

Маънавий соҳага эса билишга, баҳолашга ва норматив муносабатларга оид жиҳатлар киради.

Билишга оид жиҳатлар миллий ва умуминсоний экологик кадриятларнинг дунёқараш мақомини аниқлашда: «Бу нима?», «У қандай?», «У қанча?», «Қаердан?», «Қачон (қанча вақт мобайнида, ундан кейинми ёки олдин)?», «Қандай қилиб?», «Нега?» каби умумий саволларга жавоб қидиради. Шу нуқтаи назардан, шахснинг табиатни идрок қилиш интеллектуал салоҳияти, эмоционал ҳис-туйғусининг бойлиги, уларни ифодалаш усулларининг хусусиятлари табиатни муҳофаза қилиш заруриятини, эҳтиёжини англаш даражаси билан боғлиқ. Шахс экологик дунёқарашни шаклланишининг асосий омили бўлган экологик ҳис-туйғулар гносеологик нуқтаи назардан экологик борлиқни билиш орқали юзага келади. Унинг экологик борлиқни сезиши объект ва предметларнинг у ёки бу хоссасини акс этгирса, идрок унинг бевосита яхлит идеал образидир. Экологик тасаввур эса экологик воқелик образининг ҳиссий қайта тикланиш жараёнидир. Бу жараёнлар шахс экологик дунёқарашининг асосий субъектив омили бўлган, унинг экологик онгининг мантикий-мавҳум даражасига ҳам ўтади, унинг учун ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади¹.

Шу нуқтаи назардан, муайян миллатга мансуб шахс экологик тафаккури конкрет экологик воқелиқни билиш жараёнида олинган экологик билимларни аккумуляция қилиш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш, умумлаштириш асосида янги билимларни ҳосил қилиш, фаолият, мақсад мотивларини, механизмларини аниқлаш жараёни сифатида таснифланиши керак.

Экологик тафаккур жараёнида экологик билишнинг ҳосиласи бўлган илмий тасаввурлар қайта ишланади, таҳлил қилинади, қийёсланади, тартибга солиниб, тизимлаштирилади, хулоса чиқарилади. Булар эса, ўз навбатида, маълум қарорлар қабул

¹ *Қаранг:* Худойназаров С. Х. Шахс экологик онги ва маданиятини шакллантиришда бадий адабиётнинг роли. Фалс. фан. номзоди илмий даражаси олинган учун дис. – Т., 2010. – 68- б.

қилиниб, вазифалар белгиланишига асос бўлади. Шахс экологик дунёқарашини шаклланишидаги бу устувор йўналишлар унинг мураккаблиги ва шахс ижтимоий амалиётига қўллашнинг чекланганлиги (чунки экологик билимни барча шахсда тугал назарий ҳамда амалий асосда етказиб бериш имконияти чегараланган) экологик муаммоларни ҳал этиш учун кишилар томонидан тўғри қарорлар қабул қилинишига тўсқинлик қилади.

Этироф этиш керакки, «бугунги кунда одамларда экологик билимларнинг етарли эмаслиги, баъзиларда умуман йўклиги биллиниб қолмоқда. Кўпчилик экологик муаммолар мавжудлигидан хабардор, баъзилар кечиктириб бўлмас қарорлар қабул қилиш кераклигини, атроф муҳитни муҳофаза қилиш йўлида туб бурилиш зарурлигини талаб қилишса, бошқа тоифадаги одамлар бунинг кераги йўқ деб ўйлашади»¹. Айнан шу масалада экологик дунёқарашнинг функционал аҳамияти кўзга ташланади. Яъни экологик муаммоларга нисбатан шундай зиддиятли муносабатга, кишилар руҳиятида сақланиб қолаётган табиатга нисбатан технократик, утилитар, меркантил ёндашув кайфиятларига барҳам бериш учун ҳар бир шахсда экологик дунёқарашни янада бойитиш йўллари ва имкониятларини излаб топиш зарур. Энг муҳими, экологик маданиятнинг миллий қадриятлар билан алоқадор жиҳатларини топиш ва уларнинг умуминсоний қадриятларга айланиши шахс экологик дунёқарашини такомиллаштиришни тақозо қилади.

Баҳолашга оид жиҳатлар миллий экологик қадриятларнинг умуминсоний қадриятларга трансформацияси ва унинг таркибидаги мақомини аниқлашда «Ҳақиқатми ёки ёлғон?», «Заруратми ёки тасодиф?», «Фойдалими ёки зарарли?», «Яхшими ёки ёмон?», «Эзгуликми ёки ёвузлик?» каби универсал саволларга жавоб қидиради.

¹ *Ашрапов М.* Экологик дунёқараш. // «Ўзбекистон экология хабарномаси». 2005, №3. (54). – 29-б.

Албатта, миллий экологик кадриятларнинг муайян даражада билинган хусусиятларигина уларнинг умуминсоний экологик дунёқараш таркибидаги ўрнини баҳолашга асос бўлиши мумкин. Баҳо ва унинг объективлиги баҳоланувчи нарса ва ҳодисалар ҳақидаги билимнинг кенглиги, чуқурлиги, илмийлик даражасига боғлиқ. Миллий экологик кадриятларни баҳолаш мезонининг объективлиги ва реаллиги глобал экологик муаммолар ечимини топишдаги манфаатларга мос келади. Шу маънода, умуминсоний кадриятлар ўз таркибидаги миллий экологик дунёқарашнинг объектив реалликдаги ҳолати ва жамиятнинг экологик ривожланиш даражаси билан боғлиқ, яъни улар реал равишда амал қилади. Лекин бу турли одамлар, жамиятлар онгида орзу-истаклар, идрок-тасаввурлар, кадриятни тушуниш субъектив характерга эга бўлади. Аммо турли-туман одамларнинг, ижтимоий бирликларнинг мақсадлари умумийлиги кадриятлар умумийлигини таъминлайди, яъни айнан улар *умуминсоний кадриятлар* сифатида намоён бўлади.

Баҳолашга оид жиҳатларнинг табиат, жамият ва инсонга нисбатан қўлланилиши асосида, ижтимоий тажрибанинг умумий натижаси сифатида миллий экологик дунёқарашнинг амалдаги маънавий-ахлоқий нормалари, хатти-ҳаракатларни регламентлаштирувчи ҳуқуқий конун-қоидалари вужудга келади. Улар кишиларнинг билиш, баҳолаш ва амалий фаолиятидаги мўлжал йўналишларини ташкиллаштириш, бошқариш, мувофиқлаштириш ролини бажарадилар.

Миллий ва умуминсоний экологик кадриятларга аксиологик (баҳолаш) муносабат билиш даражаларига боғлиқ бўлганлиги сабабли, реал амал қилмайдиган, мавжуд бўлмаган, хаёлий, фантастик нарса ва ҳодисалар, яъни бизнинг тафаккуримиз билан боғланмаган, нарса ва ҳодисаларга таллуқли эмас ва улар кадрият бўла олмайди. Демак, кадрият у ёки бу даражада инсон учун аҳамиятли, муҳим бўлган, реал амал қиладиган фаолиятни камраб олади.

Қадриятларга нисбатан «умуминсоний» атамасини ишлатар эканмиш, инсон, жамият ва давлатни назарда тутувчи қуйидаги учта ўзаро боғлиқ тизимни эътиборга олиш керак:

1) умуминсонийлик (яъни барча учун умумийлик) амалда ҳар қандай конкрет одамларга (ибтидоий одамдан ҳозирги одамгача) тааллуқлилиқни англатади;

2) умуминсонийлик инсоният учун мутлоқ, доимий ва юқори даражадаги эҳтиёждир (масалан, экологик қадрият);

3) умуминсонийлик ҳар қандай давлат сиёсатининг марказига қўйилиши керак бўлган вазифадир.

Кўришиб турибдики, экологик дунёқарашнинг қадрият мақоми юқорида санаб ўтилган барча компонентлар учун зарурий, адолатли ва мақсадга мувофиқдир.

Шулардан келиб чиқиб, экологик дунёқарашнинг умуминсоний қадрият мақомини умумлашган тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин: умуминсоний экологик қадриятлар – инсоният учун муҳим бўлган, демографик-этнографик таркиби, конфессional мансублиги, фуқаролиги, ижтимоий келиб чиқиши, сиёсий мавқеи ва иқтисодий аҳволидан қатъий назар, ҳар қандай одамнинг манфаатига мос, муҳим, нисбатан турғун, моддий ва маънавий ҳаёти асосидир.

Умуминсоний экологик қадриятлар бутун инсоният, барча давлатлар учун юқори даражада аҳамиятлидир, чунки улар жамият ва фуқароларнинг эҳтиёжлари ва манфаатларига мос келади ҳамда улар дунёқарашида ўз ифодасини топади.

Чоп этилган илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, бир неча минг йиллар илгари ҳам, ҳозирги кунда ҳам юзага келган экологик вазият, энг аввало, кишилар онги, дунёқараши асосида шаклланган маданиятнинг натижаси ҳисобланади. Шу маънода, экологик маданиятнинг мазмун-моҳияти, тузилиши, амал қилиш хусусиятларини ўрганиш катта назарий ва амалий аҳамиятга эга. Шунинг учун кейинги йилларда хорижда ҳам, мамлакатимизда ҳам бу йўналишда қатор илмий-тадқиқот ишлари бажарилди.

Маълумки, инсоннинг яшаши, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларини амалга ошириш самарадорлиги экологик дунёқарашнинг ривожланиш даражасига боғлиқ. Инсон ўз моддий эҳтиёжларини табиатни ўзлаштириш орқали қондиради, бу жараёнда олинган неъматлардан ўзига зарур бўлган воситалар, бойликлар ва қулайликлар яратади. Бироқ бу ўзлаштириш жараёnlари экологик илмий дунёқарашга асосланмасдан, стихияли, экстенсив амалга ошганлиги туфайли глобал аҳамиятга эга бўлган экологик муаммоларни юзага келтириб, инсон ҳаётига таҳдид сифатида эътироф этилмоқда. Бу ҳақда йирик эколог олимларидан бири И. Н. Федосеев: «Барча глобал муаммолар мажмуида ҳозирги вақтда экология муаммоси энг муҳим муаммолардан бирини ташкил этади»¹, – деб бежиз таъкидламаган. Дарҳақиқат, БМТ эътирофига кўра, табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш глобал муаммолар таркибида ядро уруши хавфининг олдини олиш масаласидан кейин иккинчи ўринда туради. Бошқача айтганда, экология ва у билан боғлиқ долзарб муаммолар нафақат муайян халқ ва мамлакат доирасидаги, балки умумбашарий муаммо ҳисобланади. Хусусан, ҳозирги пайтда инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти кўлами шу даражада шиддат билан кенгайиб бормоқдаки, унинг таъсири етмаган табиатнинг бирор соҳаси қолмади. Айни пайтда, инсоннинг табиатга фаол таъсири ўзига хос акс таъсирни намоён этмоқдаки, бунинг натижасида табиий офатлар ва инсон соғлиги, турмуш тарзига бошқа салбий таъсирлар кўлами ҳам кенгайиб бормоқда.

Бу ҳодисаларнинг ривожланиш тенденцияси ва истиқболлари мантигидан келиб чиқадиган бўлсак, глобал экологик муаммоларни, миллий ва умуминсоний кадриятларни интеграциялаштиришда баъзи олимлар ёки мутахассисларнинг табиат предметларини ижтимоий ёки ноижтимоий туркумларга ажратиши асоссиз эканлиги яққол кўзга ташланмоқда. Зеро, таби-

¹ Федосеев И. Н. Человек и природа в условиях научно-технической революции (социальный аспект экологических проблем). – М.: Наука, 1982. – С. 9.

нинг айнан бир миллат ёки худудга оид экологик муаммолари эскалацияси унинг локал характерини глобаллаштирувчи механизм бўлиб қолмоқда.

Миллий ва умуминсоний экологик қадриятлар халқаро интеграция жараёнида, уларнинг глобаллашувига олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ҳар қандай табиат предметларидан фойдаланишнинг географик параметрларига қарамасдан, бутун инсоният эҳтиёжлари учун бевосита ёки билвосита экологик аҳамиятга эгаллигини кўрсатмоқда. Шу нуқтаи назардан, миллий ва умуминсоний экологик қадриятларнинг интеграциялашуви глобал мақсад ва манфаатларга мос келади. Лекин уларнинг индивидуаллиги муайян фаолият воситаларини танлашни тасоҳ қилади. Масалан, қазилма бойликлар ўз-ўзидан одамлар ҳаёти учун табиий шарт-шароит бўла олмайди. Инсон уни ўз фаолиятида қўлласагина, ижтимоий сифатларга эга бўлади, яъни инсон фаолиятининг маҳсулига айланади¹. Бугунги кунда инсоннинг ушбу фаолияти умумбашарий мазмунга эга бўлиб, миллий ва умуминсоний экологик дунёқарашнинг интеграциялашуви ва глобаллашувига сабаб бўлмоқда.

Чунки глобал муаммоларнинг вужудга келиши билан инсониятнинг мақсадлари умумийлиги, хусусан, экологик дунёқараш адекватлиги кузатилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, ҳозирги кунда глобаллашган муаммолар кишилик жамияти умуминсоний экологик қадриятларини, бир томондан, идентификациялаштириши (муайян экологик вазиятга мослаштиришни), иккинчи томондан, уларни дифференциялаштиришни (конкрет вазиятга мослаштиришни) кун тартибига қўймоқда. Бу эса глобал миқёсда табиий захиралардан оқилона фойдаланиш масалаларини бевосита дунёқараш марказига қўймоқда. Чунки табиий захиралардан фойдаланиш шу суръатда давом этса, келгуси 40–50 йиллардан сўнг нефть захиралари тўлигича туғаш ҳисоб-китоб қилинган. Мавжуд вазиятни инсониятнинг

¹ *Очилова Б.* Табиатдан фойдаланиш – бу инсоннинг мақсадга мувофиқ йўналтирилган фаолияти сифатида // *Фалсафа ва ҳуқуқ.* №4, 2007. – 60- б.

миллий, ҳудудий ва глобал экологик дунёқарашини ўзгартириш орқали енгиллаштириш мумкин. Яъни энергия маҳсулотларидан тежаб-тергаб фойдаланиш технологиясини жорий этишни ҳам экологик дунёқарашнинг хусусияти сифатида қараш керак¹.

Алоҳида таъкидлаш зарурки, инсоннинг табиатга салбий таъсири натижасида жамият билан табиат муносабатларидаги уйғунликнинг бузилиши бевосита экологик дунёқарашда ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида жамият билан табиатнинг ўзаро муносабатларидаги зиддиятларни бартараф қилиш масаласи дунёқарашлар муқобиллигини кейинги ўринларга суриб қўймоқда. Зеро, инсон табиатнинг бир қисми сифатида, унга антропо-техноген таъсири натижасида экологик муаммоларни юзага келтиради. Бу муаммолар, муқаррар равишда, унинг экологик дунёқарашини ўзгартириш орқали юзага келган салбий ўзгаришларни бартараф этишга асос бўлиши керак. Бу асоснинг субъектив характери табиий муҳит ҳолатига таъсир этувчи объектив омилларни рағбатлантириши билан характерланади. Табиий атроф муҳитнинг ҳолатига қараб, бу таъсирнинг йўналишларини ва самарадорлик мезонларини аниқлашни ҳам экологик дунёқарашнинг функционал хусусияти деб баҳолаш керак. Чунки табиий атроф муҳитга ижобий ва салбий таъсир этувчи омиллар дефиницияси ҳам муайян экологик дунёқарашга мос равишда конкретлаштирилади.

Экологик меъёрлар асосида яратилган ижтимоий муҳит жамиятнинг ҳар бир аъзосига ижобий таъсир этиши билан универсал характерга эга ва барқарор экологик хавфсизликни таъминлайдиган, шахс баркамоллигига таъсир этадиган маънавий-руҳий омилдир. Экологик вазиятга салбий таъсир этувчи омиллар кишилар руҳияти ёмонлашувига, организмларда турли хил касалликлар пайдо бўлишига қулай муҳит ярата-

¹ Мустафоев С., Ўринов С., Сувонов П. Умумий экология. – Т.: Ўзбекистон сўзучилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. – 10–11- бетлар.

ди. Улар инсон жисмоний саломатлигига ва рухий-маънавий дунёсига негатив таъсир кўрсатади.

Жаҳондаги, шу жумладан, Марказий Осиёдаги мураккаб экологик вазият кишилар экологик дунёқарашнинг таркибий қисми бўлган экологик билим, маданиятнинг саёзлиги билан ҳам характерланади. Шунинг эътиборга олиш керакки, экологик билим ва дунёқараш масаласига муносабатда айрим мутахассисларнинг қарашларидаги муқобиллик умумий муросага келишни қийинлаштирмоқда. Хусусан, унинг таърифларида умумий, ягона позиция ҳозирча шаклланмаган, ҳатто бир-бирига зид фикрлар билдирилмоқда. Бу эса умуминсоний ва миллий экологик дунёқарашни илмий тушунишга тўсқинлик қилмоқда. Масалан, Н. М. Норалиеванинг экологик билимга берган таърифида ана шундай ноаниқлик кўзга ташланади. Хусусан, унинг «экологик билим — кишиларнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, бузилган табиат комплексларини қайта тиклаш ҳақида ҳосил қилган маълумотлари, яъни ушбу воқеликнинг инсон тафаккурида акс этганлиги даражаси»¹ деган хулосасида илмий билишнинг назарий ва эмпирик даражалари орасидаги алоқадорлик ҳисобга олинмаган. Қолаверса, таърифдаги «бузилган табиат комплексларини қайта тиклаш ҳақида ҳосил қилинган маълумотлар» билимни эмас, балки ахборотлар «бузилган табиат комплексларига» қаратилган. Аммо ҳар қандай ахборот ҳам билим бўлавермайди. Фақат амалиётда синалган ахборотгина муайян масалада билимларнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин.

А. Нигматов эса экологик маданият таркибидаги онг, билим ва дунёқарашнинг умумийлигини изоҳлашда мавҳум умумий тушуничаларга таяниб, унинг глобал дунёқараш характеридаги

¹ Н. М. Норалиева. Узлуксиз таълим жараёнида экологик билим ва маданиятга оид фазилятларни шакллантириш мазмуни. Миллий гоя — юксак маънавиятли шахс камолотининг негизи. Миллий гоя илмий — тадқиқотларининг назарий-методологик асоси. Учинчи китоб. — Андижон, 2010. — 151-б.

миллийлик ва умуминсонийликнинг диалектик алоқадорлигини эътиборга олмаган. Шу сабабли А. Нигматовнинг «экологик дунёқараш ва маданият – ҳозирги ва келажак авлодлар учун экологик муаммолар ечимини топиш улкан масъулият эканлигини англаш ва шу асосда фаолият юритиш муайян давлат ва жаҳон маданиятининг ривожланган босқичи ҳамда таркибий қисми»¹ деган таърифида миллийлик ва умуминсонийликнинг мақсадлари умумийлигини таъминлайдиган объектив шарт-шароитлар, субъектив омиллар комплекси эътибордан четда қолган. Бундан ташқари, «муайян давлат ва жаҳон маданиятининг ривожланган босқичи» деган хулоса дунё миқёсида экологик муносабатларнинг глобаллашувини билдириши ҳаммага аён бўлса-да, муаллиф бу ҳолатни илмий таъриф мазмунига сингдиришга эҳтиёж сезмаган.

Юқоридаги таҳлилларга асосланиб айтганда, шахс экологик дунёқарашини ривожлантиришнинг назарий концептуал асосларини пухта илмий асосга қўйиш талаб этилади. Яъни шахс экологик дунёқарашини такомиллаштиришга хизмат қилувчи назарий ҳамда илмий-услубий қарашларни тизимлаштириш асосида кишилар экологик дунёқарашини бойитишга хизмат қилувчи индивидуал ва ижтимоий омилларни таркиб топтириш мумкин. Чунки дунё миқёсида кучайиб бораётган глобаллашув, хусусан, Марказий Осиёда кескинлашиб бораётган экологик вазият мазкур масалага чуқур фалсафий мушоҳада асосида ёндашишни долзарб масала қилиб қўймоқда.

Ҳозирги даврда дунё миқёсида глобал муаммоларнинг юзага келиши ҳамда кескинлашуви, ўз моҳиятига кўра, «экологик дунёқараш қашшоқлиги» туфайли содир бўлаётгани ҳеч кимга сир эмас. Ўз навбатида, айнан шу сабабга кўра табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, мафкуравий, инсон саломатлигига оид муаммолар кўплаб халқлар, миллатлар, минтақаларда яшаётган аҳоли ҳаётига даҳшатли офат сифатида ҳам таҳдид

¹ Нигматов А. Экология: асосий агама ва ибораларнинг изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 2002. – 15–16-бетлар.

солмоқда. Бундай офатлардан ҳар йили юз минглаб кишилар қурбон бўлмоқда¹.

Минг афсуски, инсон юксак ақл-заковат эгаси бўлишига қарамай, бундай инқирозли экологик ҳолатнинг юзага келишида асосий роль ўйнамоқда. Шунинг учун ҳам 2000 йилда БМТда 189 нафар давлат раҳбарлари иштирокида ўтказилган минг йиллик Саммитда XXI аср бошида инсоният тараққиёти олдида турган энг муҳим вазифалар белгилаб олинди ва у саккизта асосий йўналишларга ажратилди. Саккиз йўналишда бажарилиши белгилаб олинган вазифаларнинг тўрттаси бевосита экологик муаммоларга дахлдордир. Булар: 1) болалар ўлимини камайтириш; 2) оналар саломатлигини яхшилаш; 3) ОИТС ва бошқа ўта хавфли касалликларга қарши кураш; 4) экологик барқарорликни таъминлаб бориш²дан иборат вазифалар дунё аҳолисининг келажагини белгилашда ўта муҳим аҳамиятга эгаллиги таъкидланган. Айни пайтда, дунёнинг ҳар бир ҳудуди экотизим доирасида бир-бири билан узвий боғлангандир. «Экология муаммоси ер юзининг ҳамма бурчакларида ҳам долзарб, фақат унинг кескинлик даражаси дунёнинг турли мамлакатларида ва минтақаларида турличадир.

Марказий Осиё минтақасида экологик фалокатнинг гоят хавфли зоналаридан бири вужудга келганлигини очиқ айтиш мумкин. Вазиятнинг мураккаблиги шундаки, у бир печа ўн йилликлар мобайнида ушбу муаммони инкор этиш натижасидагина эмас, балки минтақада инсон ҳаёт фаолиятининг деярли барча соҳалари экологик хавф остида қолганлиги натижасида келиб чиққандир. Табиатга қўпол ва такаббурларча муносабатда бўлишга йўл қўйиб бўлмайди. Биз бу борада аччиқ тажрибага эгамиз. Бундай муносабатни табиат кечирмай-

¹ Юнусов К. Экологик маданиятнинг юксалишида подавлаг ташкилотларнинг иштироки. Миллий гоя – юксак маънавиятли шахс камолотининг негизи. Миллий гоя – илмий тадқиқотларнинг назарий-методологик асоси. Учинчи китоб. – Андижон, 2010. – 155-б.

² Доклад по целям развития тысячелетия. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – С. 37

ди. «Инсон – табиатнинг хўжайини» деган сохта социалистик мафкуравий даъво, айникса, Марказий Осиё минтақасида кўп-лаб одамлар, бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожеага айланди. Уларнинг қирилиб кетиши, генофонднинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди»¹.

Умуман олганда, экологик дунёқарашнинг «қашшоқлиги», ожизлиги ва ношудлиги натижасида хўжалик соҳасида экстенсив фаолият куруқликнинг 7% ини чўлга айлангирди, ишлаб чиқаришнинг энергетик ҳажми кун сайин камайиб кетишига олиб келди, маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган энергиянинг миқдори 10 йил ичида 4 баробар ошди. Масалан, дунёнинг энг ривожланган мамлакатларидан бири АҚШда 1 литр сут ишлаб чиқариш учун 0,5 литр ёқилғи сарфланиши фикримизга далилдир². Бундай ҳолат, фақатгина инсониятнинг технологик жараёнлардан хўжасизларча фойдаланиши натижаси эмас, балки экологик дунёқараш саёзлигига бориб тақалади. Уларнинг миллий даражаларда турлича намоён бўлиши экологик дунёқарашнинг нотекис ривожланишини кўрсатади.

Экологик вазиятнинг нафақат муайян ҳудудда, балки умум-башарий маконда кескинлашиб бораётганлигини файласуф В. Алимасов қуйидаги далиллар билан шарҳлайди: «Бугун инсоният 13 мингдан зиёд глобал инқирозга рўбарў турибди. Агар жаҳон ҳамжамияти ушбу инқирозларни бартараф этиш учун ҳар бирига ўн йилдан вақт сарфласа, улардан ҳалос бўлиш учун бир юз ўттиз минг йил зарур бўлар экан. Инсониятнинг ўзи цивилизацияга қадам қўйганига ҳали 6 минг йилдан ошмади»³. Бу ҳолатнинг натижалари бугунги экологик дунёқарашнинг ривожланиш даражасини кўрсатмоқда. Унинг

¹ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида. 6- том. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 111- б.

² Мустафоев С., Ўроқов С., Сувонов Р. Умумий экология. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006. – 14- б.

³ Алимасов В. Конфуцийлик ва Шарқ давлатчилиги. – Т., 2006. – 17- б.

натijasida vujudga kelgan ekologik muhit nafoqat insonlar diplomatiyagiga, balki ularning genofondi ўzgarishiga olib keladi. Shu bois kishilarda ekologik dunyoqarashni ilmiy va amaliy asosda takomillashtirib borish fojat muhim.

Bugungi kunda ijtimoiy soxaga kiritilayotgan investitsiyalar mamlatkada ekologik toza, istiqbolli va yuqori intellektual salohiyatga ega bulgan jamiyatni tashkil etishning mustahkam poydevorini yaratadi. Shu sababli fuqarolik jamiyati va uning institutlari tabiiy atrof muhitni muhofaza qilish buyicha bilim va madaniyatni oshirishga qaratilgan tadbirlarni qullab-quvvatlaydi. Pirovard maqsad mamlatkating raqbari eolon qilgan «Ijtimoiy yunaltilgan bозор iqtisodiyatidan ekologik yunaltilgan rivojlantirishga» tamoyilini amalga oshirishdan iboratdir¹.

Bu vazifalarning samarali echimi har bir shaxsda boy ekologik dunyoqarashni yozaga keltilish, bu soxada aholining faolligi hamda mas'uliyatini, ularni huquqiy bilimni, madaniyatini rivojlantirish bilan uzviy bogliq. Binobarin, ekologik xavfsizlik kishilik jamiyatining buguni va erqasi uchun dolzarbligi, juda zarurligi bois eng muhim muammolar jumlasiga kiradi. Bu muammolar amaliy tarzda hal etilsa, kun jihatdan hozirgi va kelgusi avlod turmushining aqvoli va sifatini belgilash imkonini beradi. Shuningdek, mazkur muammolarning yana bir echimi dunyo ekologik muvozanatni saqlashga asos buluvchi global oningning shakllanishi bilan bogliq. Global oningning eng muhim xususiyati esa milliy, mintaqaviy manfaatlar bilan bir qatorda, umuminsoniy kadriyatlar ustuvorligini yuqori qyish bilan bogliq².

Aloqida ta'kidlash joizki, yuqorida muammolarni echish uchun vaqt nihoyatda qiska, ayni paitda, tabiatga insoniyatning

¹ *Каримов И. А.* Выступление на встрече с дипломатическим вопросом и журналистикой аккредитованным в Ташкенте 22 декабря 1995 // Веб-сайт Пресс-службы Президенты Республики Узбекистан. www.pres.service.uz.

² *Ўша манба.* www.pres.service.uz.

глобал таъсири ғоят шиддат билан давом этмоқда. Бу бутун Ер курраси аҳамиятга молик ва бир вақтнинг ўзида ниҳоятда улкан муаммонинг ечимини топмоқ учун юксак ақл-тафаккур-га эга бўлган кишилар, интеллектуал салоҳият ва жуда катта иқтисодий маблағ, техник-технологик асос талаб қилади.

Шу билан бирга, умумбашарий маънода ҳам, минтақавий маънода ҳам ҳар бир ҳудудда истиқомат қилаётган кишиларнинг экологик билими, дунёқараши ва маданиятини узлуксиз бойитиб бориш зарур. Таассуфки, бу борада олиб борилаётган чора-тадбирлар етарли самара берганича йўқ. Жумладан, буни биз фуқаролар амалий ҳаётида, шу билан бирга, давлатлар сиёсатида ҳам кўришимиз мумкин. Юртбошимиз И. А. Каримов БМТнинг ривожланиш мақсадларига бағишланган Минг йиллик Саммитидаги маърузасида таъкидлаганидек, Марказий Осиёнинг кон томирлари ҳисобланган Амударё ва Сирдарёнинг юқори қисмида улкан гидроиншоотларни қуриш бўйича лойиҳаларни амалга оширишга ҳар қандай уринишлар, боз устига, ушбу иншоотлар барпо этиладиган зоналарнинг сейсмик хавфи 8–9 баллни ташкил этишини ҳисобга олсак, буларнинг барчаси экологияга ўнглаб бўлмайдиган зарар етказиши ва хавфли техноген ҳалокатларга олиб келиши мумкинлиги аён бўлади. Кўплаб халқаро экология ташкилотлари ва нуфузли экспертлар тавсия қилаётганидек, ушбу дарёлардан шу миқдордаги энергетика қувватларини олиш учун нисбатан хавфсиз, аммо анча тежамкор кичик ГЭСлар қурилишига ўтиш оқилона йўл бўлар эди¹. Бу масалаларнинг ижобий ҳал қилиниши учун минтақада яшаётган халқларнинг экологик дунёқарашидаги шаклланган анъанавий кадриятларни умумий мақсадларга йўналтириш зарур.

Минтақа экотизимидаги ўзгаришлар ва унинг салбий оқибатларига қарши кураш нафақат ушбу ҳудудда яшаётган аҳоли, балки умумбашарият учун муҳим аҳамият касб этганлиги

¹ И. А. Каримовнинг БМТнинг ривожланиш мақсадларига бағишланган Минг йиллик Саммитидаги нутқи. / Халқ сўзи. 2010. 22 сентябрь. № 184 (5099).

жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилмоқда. Минтақамиздаги экологик муаммоларнинг келиб чиқишига айрим давлат раҳбарларининг шахсий калондимоғлиги (амбицияси), феъл-атвори, қадимдан шаклланган тарихий қадриятларга нисбатан бефарқлиги, энг муҳими, табиатга ғайриэкологик муносабатда бўлиши, уларда табиат неъматларидан фойдаланишда миллий этноэгоистик кайфиятларнинг кучайиши, кишиларда шахсий эҳтиёж ва истеъмолчиликнинг кучайиши, демографик ўсиш, озиқ-овқат, турмуш учун зарур маиший ва нишаб чиқариш соҳалари ривожланиши сабаб бўлганлигини кўрамыз.

Экологик жараёнларнинг глобаллашув тенденцияси, унинг шахс ва миллат маънавий ҳаёти, яшаш тарзи, оилавий муҳитдаги ўрни масалалари ўрганилиб, халқаро миқёсда экологик сиёсатнинг, глобаллашувнинг кенгайиши ва чуқурлашуви ҳар бир давлат, минтақа миллий тараққиёти хусусиятларига дифференциал ёндашган ҳолда давлат экологик фаолиятини мувофиқлаштиришни ҳам тақозо қилади. Экологик муносабатларнинг глобаллашув тенденцияси, нафақат муайян давлат ёки минтақа аҳолиси турмуш тарзи, дунёқараши, экологик билим савияси, ҳукукий маданиятида, балки умумбашарий миқёсдаги тафаккур тарзида туб сифат ўзгаришларини амалга оширишни талаб этмоқда.

2. 3- §. Экологик дунёқараш парадигмаларининг ўзгариш қонуниятлари ва тенденциялари

Инсоният жамияти найдо бўлганидан буён, кишиларнинг табиий атроф муҳитга муносабатидаги ҳар қандай қараш ва ёндашувлар, табиатнинг сиру асрорларини билиш, инсоннинг фаол таъсири тарих силсиласида сараланиб, ундаги табиатни улуғлашга доир фикрлар, қарашлар, расм-русум ҳамда тамоийиллар вақт ўтиши билан ўзига хос қадрият мақомига эга бў-

либ борган. Уларнинг ривожланиш жараёнида миллий, умуминсоний, табиий, ижтимоий қадриятлар туркумлиниб, инсон дунёқараши, ингилишлари, табиат ва унинг неъматларига нисбатан масъулиятли муносабатининг шаклланишига туртки берган ҳамда парадигмал йўналишларни, функционал аҳамиятини белгилаб олган.

Миллий экологик қадриятлар муайян жамият маданиятининг ўзига хос таркибий қисми сифатидаги инсоннинг табиатга онгли, масъулиятли муносабатини мустаҳкамлаш ва трансформация қилиш эҳтиёжи натижасида шаклланган. Чунки жамият ҳам, шахс ҳам табиатдан мутлоқ ажралган ҳодиса эмас, балки унинг мавжудлик шаклидир. Бинобарин, миллий қадрият табиий-ижтимоий амалиёт натижаси сифатида шаклланган тарихий-маънавий ҳодиса бўлиб, у шахс амалий фаолиятида экологик онг ва дунёқарашнинг шаклланиш мезони сифатида ўз аксини топади. Ўз навбатида, шахснинг экологик тафаккури, қадриятларга муносабати у яшаб турган минтақанинг табиий-географик иқлим шароити, турмуш маросими билан ҳам узвий боғлиқ бўлиб, бу омилларнинг таъсири ҳамда ўзаро алоқадорлиги унинг экологик дунёқараши шаклланишида муҳим ўрин тутган ва парадигмаларининг нисбатан турғунлигини таъминлаган.

Маълум миллат яшаётган табиий-географик муҳитнинг миллий қадриятлар тизими, кишилар руҳияти, табиатга онгли муносабат маданиятини шакллантиришидаги ўрни хусусида Юртбошимиз И. А. Каримов: «Тарихдан маълумки, Ўрта Осиё ҳудудида аҳоли азалдан водийларда, қатта сув манбалари – дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келади. Атроф чўл ва саҳролар билан ўралган, табиати, иқлими ғоят мураккаб бўлган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келди.

Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқок бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг

Ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган... Ота-боболаримиз неча асрлар мобайнида шу бепоен минтақада қандай ҳамжиҳат бўлиб, қандай қадриятлар асосида яшаб келган бўлса, тарих ва ҳаёт тарқиши, табиатнинг ўзи бизни бутун Ўрта Осиё халқларини динан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришига даъват этмоқда»¹, – деб ўз муносабатини баён қилган эди. Бу мулоҳазалар минтақадаги табиий муҳит ва омиллар, миллатимизнинг табиатга нисбатан муносабатини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо қадриятларда ҳам ўз ифодасини тошганлигини кўрсатади.

Энг қадимий аجدодларимизнинг ҳам табаррук удумлари – ер ва сувни, олов ва ҳавони эъзозлаш, бир сўз билан айтганда, табиатни, унинг барча унсурларини қадрлаш, уларнинг ҳар заррасини кўз қорачиғидек эҳтиёт қилиш муносабаотида бўлиши эътиборга молик қадриятдир. Ҳагто табиат ва инсоннинг ўзаро уйғунлиги бизнинг энг қадимий манбаларимизда ҳам илоҳий қадрият сифатида улуғланган. Жумладан, юқорида тилга олинган «Авесто» китобида табиатга муносабатда икки парадигма намоён бўлади: *биринчиси* – табиат унсурларини муқаддаслаштириш; *иккинчиси* – инсоннинг табиат билан моддий яратувчилик муносабатларини улуғлаш. Масалан, «Авесто»нинг Ардвисурага бағишланган «Бешинчи яшт»ида сув улуғланади, ундан дон ундирилиши, чорва ташналигини қондириши, инсон бойлигига барака келтириб, мулкни кўпайтириши, ўлкаларни гуллаб яшнатиши тилга олинади².

Бу гоёлар ўша даврдаёқ экологик дунёқарашни бойитишга хизмат қилган қадрият сифатида эъзозланганлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов: «Ана шундай тарихий ёдгорлик намуналари билан яқиндан танишар эканмиз, уларда ифода этилган инсон ва табиат тўғрисидаги тегран фикр ва гоёлар, ҳаёт фалсафаси бизни бугун ҳам ҳайратда

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 9–10- бетлар.

² Авесто. – Т.: Шарқ, 2001. – 93- б.

қолдиришига яна бир қарра амин бўламиз... «Авесто»да борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги, инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи одамнинг рухий оламига ҳамбарчас боғлиқ ҳолда кўрсатилганлиги кўп нарсани англатади»¹, – дея таъкидлаган эдилар.

Шу каби хулосаларни ўзида мужассамлаштирган қадимий манбаларни қиёсий таҳлил этиш, хусусан, Геродотнинг «Тарих» асаридаги қадимий асотирларни туркий битиклар билан қиёсий ўрганиш, улар ўртасида умумийлик борлигини кўрсатади. Айниқса, «табиат (ер)–инсон–маънавият–(осмон)» муносабатларини тушунишда, «Култегин» битигида: «Юзада кўк Тангри, остда қора ер қилинди, иккиси аро киши ўғил қилинди», – деб кўрсатилган бўлса, «Герк битик»да ҳам инсон ўз тақдирини табиат кўзгусидан кидиришига ишора қилинган. Ана шу қадимий манбаларнинг ўзида халқимиз жуда қадимданок табиат билан боғлиқ бой миллий-маънавий қадриятга, анъана, урф-одатларга эгаллигини англатади.

Хусусан, қадимий аجدодларимиз коинот ва табиат билан боғлиқ ҳар бир фаслга мос анъаналар тизимини шакллантирган. Исломгача бўлган қадимги байрамлар, жумладан, баҳорги Наврўз, ёзги Анган, кузги Меҳржон, қишки Сада кабилар йилнинг тўрт фаслидаги табиий эҳтиёжлар асосида вужудга келган. Наврўз ва куз байрамлари (Меҳржон, Нимсада) табиатдаги қувончли ўзгаришларни қутлашга асос бўлган, ёздаги Анган ва қишдаги Сада табиатда вужудга келган ноқулайликни унинг ўзида мавжуд бўлган сув, олов орқали қулайлаштиришга интиланган².

Бу экологик анъаналарнинг қадрият мақомини асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келган «Гул байрамлари», «Дар-

¹ *Каримов И. А.* Юксак маънавият – снгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 31–32- бетлар.

² *Қаранг: У. Қорабоев.* Миллий маросимлар тикланиши, ривожланиши ва замонавий муаммолари. («Ёшларни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялаш – Ватан тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашнинг муҳим омилли» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуман материалларидан). – Т., 2004. – 58- б.

вицона», «Чой момо», кузги «Узум сайли», «Ковун сайли», кишки «Яс-юсун», «Гап-гаштак», «Қорхат», «Қурилтой» каби маросим ва байрамларда кўрамиз. Шунингдек, кишининг кайфияти табиат билан, йил фасллариининг алмашилиб туриши билан узвий боғлиқ. Кўклам келиб, гул мавсумининг бошланиши билан киши кайфияти чоғ бўлади. Азиз одамларини йўқотган кишилар учун гул мавсуми хотираларни қайта эсга солиб юборади. Мотамли кишиларнинг кўнгли чўқади. Шунда уларнинг яқин қариндошлари, синангта кўшчилари ҳеч бир таклифсиз кўнгил сўрагани эшикдан бирин-кетин кириб келади. Бу маърака марҳум ёки марҳуманинг гули-гул маросими дейилади. Улар деҳқонлар ҳаётида, турмуш тарзида, мавсумий меҳнат жараёнида ва маънавий оламида чуқур из қолдирган қадрият шакллари ҳисобланган ва ҳар бир шахсда экологик онг ва дунёқарашни бойитишга, табиат неъматларини қадрлашга, йил фаслларида табиатда рўй берадиган гўзаллик ва фусункорликдан завқланишга, меҳнатнинг қадрига етишга ва инсонийликни улуғлашга хизмат қилган. Бу қадриятларнинг ҳозир ҳам халқ орасида сақланиб қолганлиги уларнинг парадигмалари мустаҳкамлигини кўрсатади.

Ўзбек халқи азалдан гулни севиб, эъзозлаб келган, меҳнат аҳлининг гул ўстириши, уни дид билан парвариш қилиши, ҳурмат ва эҳтиром рамзи сифатида ёру дўстларга тақдим этиш одатлари маъlum. Таниқли этнограф Н. П. Остроумов: «Мен фаросатсиз бўлиб кўринган мардикорнинг, камбағал аравақаш ёки мешкобчининг, ҳатто гадойнинг ҳам қулоғига гул тақиши, дўниси тагига гул қистириши учун гул ахтаришини кўриб ҳайратда қолдим»¹, – деб ёзганида ҳам халқимизнинг нафосатга, табиат гўзаллигига нақадар ихлосманд бўлганлигини назарда тутган бўлса, ажаб эмас.

Халқимиз табиат неъматлари, гуллар, дарахтларга алоҳида меҳр, илоҳий бир қадрият сифатида қараган. Хусусан, тоғ

¹ Қарағ: Сарғи. – Т., 1990. – С. 36.

ши, маданий хилма-хилликнинг тобора камайиб бораётгани шак-шубҳасиз, давримизнинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Зеро, Президентимиз таъбири билан айтганда, «бугунги кунда одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларигагина хизмат киладиган, олис-яқин манбалардан тарқаладиган турли маъно-мазмундаги мафкуравий кучларнинг таъсирини доимий равишда сезиб яшайди. Мана шундай бир вазиятда одам ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкуранинг босимига, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйикларига бардош бериши амримаҳол»¹.

Шунинг учун шиддатли глобаллашув жараёнлари шароитида асосий вазифамиз миллий ўзликни «оммавий маданият» таҳдидларидан сақлаган ҳолда, экологик дунёқараш парадигмалари софлигини таъминлайдиган баркамол шахсни тарбиялашдан иборат. Бу мустақиллигимиз натижасида қўлга киритилган миллий давлатчилигимизни янада мустаҳкамлашга, кишиларимизнинг миллий ва умуминсоний қадриятларимиз мазмун-моҳиятини тегаран англаган ҳолда борлиққа, табиат ва жамиятга шахсий жавобгарлик ҳамда масъулият туйғуси билан ёндашишига олиб келади.

Шу ўринда, экологик дунёқараш парадигмаларининг ўзгаришларини ва қадрият мақомини мустаҳкамлашга доир яна бир масалага ойдинлик киритиш зарур. У ҳам бўлса, эстетик онг ва экологик дунёқарашнинг асоси бўлган баъзи маросим ва миллий қадриятларга муносабатдаги зиддиятли, бир-бирига карама-қарши ёндашувларни холис таҳлил этиш ҳамда уларга илмий асосланган далиллар асосида баҳо бериш билан боғлиқ. Айниқса, асрлар давомида шаклланган миллий қадриятларимизни уларга сунъий тарзда киритилаётган элементлардан сақлаш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Йўқса, кўпинча

¹ Каримов И. А. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 58–59- бетлар.

индий анъана ва маросимларимизга нисбатан ноўрин, ортикчи чиқим ва бидъатга асосланган эскилик сарқити деган таъбир-дашномларни оддий кишилар, зиёлилар орасида ҳам тез-тез эшитишимизга тўғри келади. Муайян маънода, бу танқидий фикрларда асос бўлса ҳам, инсон ҳаётига табиий-ижтимоий қадрият сифатида ўз таъсирини ўтказаётган бу экологик мазмундаги маросимлар тасодифий пайдо бўлмаганлиги бугунги кунда илмий ва амалий жиҳатдан асосланмоқда.

Инсоннинг туғилиши ва вафоти билан боғлиқ маҳаллаларимизда давом этаётган кўпгина маросимларимиз жуда қадим замонларда аجدодларимиз томонидан ҳаётий зарурият тарзида жорий этилган ва улар минг йилликлар оша яшаб, йўлида учраган турли тўсиқларни енгиб келмоқда. Турмуш тақозо этган шароитларни буйруқ билан ман этиб бўлмайди. Масалан, туғилишга боғлиқ маросимлар китобида қувонч бахш этса, ўлим билан боғлиқ маросимлар, маъракалар юпанч беради.

Марҳум ва марҳумани ёдлаб, «етти», «йигирма», «қирк», «йил» маросимларини ихчам тарзда ўтказиш халқимиз даҳоси билан яралган одатлар бўлиб, бу маросимлар бошига оғир мусибат тушган кишилардаги айрилиқ дардини бир оз бўлсада аритиш, «Одам тафтини одам олади» қабилида иш тутиб, азодор киши ҳаёлини мусибат ғамидан чалғитиш ва овуттиш, кўнглини кўтариш мақсадида амалга ошириладиган маънавий қадриятлар сирасига кирилади. Гарчи улар диний руҳда бўлсада, унинг асосида инсонга нисбатан эзгу муносабат бўлиб, табиий жараён ва қадриятлар билан мустаҳкам алоқадорлигини англаб олиш қийин эмас. Бу масалаларга адабиётшунос олим А. Иброҳимов қуйидагича аниқлик киритади. Яъни «Аллоҳ Таоло оламни етти кунда яратмиш, шундан келиб чиқиб, шунга нисбат берилиб янги туғилган чақалоқ етти кунлик бўлгач, ўнг қулоғига азон айтилиб, чап қулоғига такбир айтилиб, унга исм қўйилади. Одам боласига исм қўйилганидан кейингина одам ҳисобланади, одамлар қаторига қўшилади. Чақалоқ йигирма кунлик бўлгач, унинг кичик (ярим) чилласи чиқади, у

бир хавфдан омон-эсон ўтиб олди, «Худо хоҳласа яшаб кетади» деган хулосага келиниб, хурсанд бўлинади. У қирқ кунлик бўлгач, чилласи чиққан ҳисобланади, буни халқимиз: «Катта чилласи чиқибди», – дейди, айниқса, ҳаётининг тажрибалари бой кекса кишилар, чақалоқнинг бобо ва бувилари, амаки ва аммалари, тоға ва холалари кўп хурсанд бўладилар».

Хўш, бу жараённинг экологик қадриятлар, шу асосда шаклланган дунёқараш билан қандай алоқаси бор? Аввало, дунёга келган чақалоқ табиий муҳитга мослашиш босқичларидан ўтади. Қолаверса, бу маросимлар табиатдаги кун ва ой ҳисоблари билан боғлиқ меъёрларга ҳам эга бўлиб, муайян экологик мазмун касб этади. Маълумки, одам боласи 280 кунда, халқ ибораси билан айтганда, тўққиз ойу тўққиз кун тўққиз соат тўққиз дақиқаю тўққиз сония (халқимизда тўққиз рақамини муқаддас деб ҳисобланиши ана шундан келиб чиққан)да туғилади (бир ойни 4 ҳафта – 28 кундан иборат деб билувчилар учун 10 ойлик муддат 280 кундир). 280 ни 7 га тақсимласак, 40 келиб чиқади. Халқ томонидан бу рақамнинг туғилишга нисбат берилганида чилла, ўлимга нисбат берилганида қирқ дейилишида муайян экологик мазмундаги даврни кўрамыз.

Демак, бундан кўринадики, етти, кичик чилла, катта чилла, йигирма ва қирқ беҳуда пайдо бўлмаган. Минг-минг йиллардан бери тасодифан яшаб келаётгани йўқ. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, уларда замон ва маконга оид фалсафий тушунчалар, коинот ва инсоният ўртасида, табиат ва одам ҳаёти ўртасида боғлиқлик борлигини тасдиқловчи, қолаверса, табиатни ҳам, одамзодни ҳам дақиқ ва ҳақиқ қилиб Тангри Таоло яратганини асосли тарзда исботлаб турувчи нарсалардир¹.

Маросимлардаги инсонпарварлик тамойиллари табиатга бўлган меҳр-муҳаббат, Ҳуддан ибрат ола билиш салоҳиятини бугунги кунда ҳар бир шахс руҳияти, экологик онги ҳамда дунёқарашига сингдириш зарур. Зеро, улар глобал ўзгаришлар

¹ Иброҳимов А. Ўзбек маҳалласи. – Т.: Маънавият, 2007. – 28- б.

шаронтида олам, табиат, одам ҳақидаги буюк аجدодларимиз ғояларини моҳиятан чуқур англаган ҳолда глобал ҳодисанинг менталитетимизга ёт таъсирларидан сақлайди, инсон руҳиятида чиркин одатларнинг жо бўлишига йўл қўймайди. Чунки кўп инлар давомида кишиларимизнинг онгу шуурига сингдирилган табиат ҳақидаги нотўғри тасаввурлар, жумладан, «техника табиат камчиликларини тўлдириш учун яратилган» деган пошмий ғоялар таъсири хали буткул бартараф этилмаган бир шаронтида, глобал таъсирларнинг салбий кўринишлари намоён бўлиб, улар руҳиятга тез сингиб, амалий фаолиятида одат тусига айланиши мумкин. Буюк А. Навоий ёзганидек:

Табиатга ҳар неки одат бўлур,
Чу эскирди одат – табиат бўлур¹.

Бундан ташқари, экологик қадриятлар ҳамда маросимлар моҳиятига ноҳолис ёндашув табиат ҳодисалари билан боғлиқ маросимларнинг узок ўтмишга бориб такалиши ва унга доир афсона ва ривоятлардаги воқеликларнинг турфа хиллиги билан боғлиқ. Бу ҳақда рус қадимшуноси П. И. Борисковский «Инсониятнинг энг қадимги ўтмиши» китобида маросимлар 400 минг йил илгари пайдо бўлганлигини кўрсатган бўлса², гарблик олим Ж. Кларк маросимлар ёшини неандертал ва родезиялик одам билан боғлайди ва 200–150 минг йилга тенглаштиради³.

Умуман, илк маросимчилик, хусусан, экологик удумлар 400 минг ёки 200 минг йил илгари пайдо бўлган деган масала устида баҳс юритиш ниятимиз йўқ. Биз учун энг муҳими: инсон ўз биологик ҳайвоний табиатидан асл инсоний табиатига ўтиш жараёнида маънавийлик унсурларини такомиллашти-

¹ *Навоий А. Ҳикматлар.* – Т.: Адабиёт ва санъат, 1968. – 62-б.

² *Қиринг: Борисовский П. И.* Древнейшее прошлое человечество. 2-изд. – М., 1980. – С. 71.

³ *Дж. Кларк.* Доисторическая Африка. – М., 1977. – С. 89.

ра ва ўзлаштира бошлагани, окибатда янги тош асрига келиб нисбатан мувозанатга эришган мураккаб тизимга эга маънавиятга эришгани. Унинг таркибида эса экологик маданият гоят содда ва стихияли бўлишига карамасдан, муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Дадил айтиш мумкинки, неандертал одамларда диний-маънавий ҳаёт унсурлари фақат дафн маросимлари билангина чекланган эмас. Улар ҳаттоки фалакиёт ҳодисаларига, юлдуз туркумларига, алоҳида юлдузларга ном берганлар¹. Фикризмизнинг исботи учун шундай мисол келтирамиз: ўзбеклар Етти оғайни, Етти қароқчи деб номлайдиган юлдузлар туркуми бор (Европанинг кўп халқларида, уларни Катта она айиқ, Кичик айиқ деб аташади). Птолемейнинг «Алмажистий» асари туфайли ислом мунажжимлари ҳам кўпинча Катта айиқ ва Кичик айиқ номини қўллайди. Жаҳоннинг айрим халқлари ҳам уларга нисбатан «айиқ» номини ишлатадилар. Агар эътибор берсак, коинот ва замин билан боғлиқ табиат унсурларига ҳайвонлар номининг берилишида ҳам ўзига хос экологик мажозий маъно бор.

Тарихий манбаларга қараганда, қадимги одамлар айрим ҳайвонларни ўзи билан уруғдош деб билганлар ва шу ҳайвон унинг учун муқаддас саналган. Демак, одам билан табиат ўртасидаги азалдан мавжуд бўлган ўзига хос уйғунлик ҳайвонот ва наботот оламида ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, чўпон ўзи асраган итини давлат боши деб ниҳоятда эъвозлаган.

Қуш солишга, овчиликка уста қозоқ мерганлари эса итни етти хазинанинг боши дейишган. Улуғ мутафаккирлар ит тимсолида табиатан шаклланган инсондаги ижобий, салбий ҳислатларга баҳо берганлар. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонида ўз қабиласидан мосуво бўлган Қайс маҳбубасининг ити билан дўстлашади. У тўрт оёқли бу жониворга ишора қилиб дейди: «Бул ит эрмас. Итлик менда». Яъни айб итда эмас, балки итга итлик қилган инсонда. Бошқача айт-

¹ Эркаев А. Маънавият ва тараққиёт. – Т.: Маънавият, 2009. – 59-б.

ганда, ит ит эмас, итга итлик қилган инсон – ит. Бошқа бир ўринда яна бир ибратли ҳикоят келтирилади. Ҳазрат Баҳоуддин Накшбанд кўчадан ўтиб бораётган итнинг ортидан югуриб бориб, унинг изларини ўпади. Бу билан «ё, Аллоҳ, қанийди сенига вафодорлигим мана шу итнинг инсонга бўлган садоқатича бўлсайди»¹ деган маънони англатмоқчи бўлган.

Маълумки, ҳайвонот олами азалдан одамнинг дўсти, йўлдоши бўлиб келган. Ота-боболаримиз удумига кўра, каттаю кичик ўз мучал йилини, авлод-аждодининг номини билиши шарт саналган. Ҳатто баъзи ёши улуг кишиларнинг паспортида ҳам туғилган йили туркий мучал йиллари асосида белгиланган. Шу боис айрим кишилар ҳар ўн икки йилда мучал тўйи қилишни одатга айлантирганлар. Мучал ҳисобининг тарихий асослари тош асрига бориб тақалади. Мучал тўйи маросимини ўтказишда она қорнидаги давр ҳам ҳисобга олинади. Қадимги Шарқ тақвимида ҳар бир ой муайян ҳайвон номи билан аталиши ҳам бежиз эмас. Масалан, ҳамал – қўй, савр – сигир, асад – арслон ва ҳоказо.

Табиатдаги мавжудотларни алқаш, улуғлаш билан боғлиқ экологик анъаналарни ҳам, инсон феъл-атвориغا, хулқ-маданиятига таъсир этувчи анъана ва маросимларни ҳам барқарор урф-одат ва қадриятлар деб аташ мумкин. Бироқ анъана, одат ва маросимлар, гарчи табиат билан боғлиқ дунёқарашлар асосида шаклланган бўлса-да, давр ва ташқи таъсир натижасида ўзгариб борган. Ҳозирги даврда анъаналарга ўтказилаётган ташқи таъсирлар глобаллашув билан характерланади. Глобаллашув жараёни келтирадиган қулайлик ва имкониятлардан кўпроқ фойдаланиш учун уни чуқур ўрганиш, фойдали ва зарарли жиҳатларини атрофлича таҳлил қилиш зарур. Фақат шундагина у келтириши мумкин бўлган фойдадан кўпроқ манфаатдор бўлиб, унинг зарарли томонларини четлаб ўтиш имконияти туғилади.

¹ *Қаранг: Гайбуллоҳ Ас-Салом. Сайди Умир. Толибнома. (Сени ўйлайман, болам).* – Т.: Шарқ, 1997. – 56–57- бетлар.

III БОБ. ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ УСУЛ ВА ВОСИТАЛАРИ

3. 1- §. Экологик дунёқарашни шакллантиришнинг институционал тизимини такомиллаштириш масалалари

Экологик вазият умумпланетар масштабда кескинлашиб кетаётган ҳозирги шароит табиатни муҳофаза қилишга мутасадди давлат ташкилотлари ва мавжуд оммавий ҳаракатлар, шахсни тарбиялашга масъул оила институти, кишилар фаолиятига муайян йўналиш беришга қодир бўлган оммавий ахборот воситалари, сиёсий партия ва ҳаракатлар ва шу кабиларнинг фаолиятини оқилона мувофиқлаштиришни тақозо қилмоқда. Зеро, уларнинг самарадорлиги инсон ва жамиятнинг экологик фаолиятини ташкил этиш, бошқариш ва назорат қилиш институтларининг интеграциялашувига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Бу институционал ҳодисалар ҳақида гапирганда, давлат расмий институционал тизимлари билан бир қаторда, ўз характерига кўра норасмий мақомга эга бўлган, халқлар ва миллатларнинг маданиятидан келиб чиқувчи институциявий ҳодисалар борлигини назардан соқит қилмаслик керак. Албатта, сиёсий тизим амал қилиши билан боғлиқ бўлган давлат органлари, уларнинг миллий, минтакавий ёки маҳаллий даражалари, мавжуд ҳокимиятга боғлиқ бўлган ёки унга оппозицияда бўлган ижтимоий-сиёсий ташкилотлар бу тизимда белгиловчи аҳамиятга эгадир. Давлат ҳудудий бошқарув элементлари маъмурий даражаларда муниципал ёки маҳаллий органлар фаолияти орқали амалга оширилади. Бу ҳол Ўзбекистон Республикасида миллий даражада амал қилувчи марказий бо-

бошқарув ашпаратлари, вазирлик, агентлик, кўмиталар, ушбу органларнинг вилоятлар даражасида бошқармалари, туман даражасида уларнинг тегишли бўлимлари шаклида фаолият паритивини айтиб ўтиш жоиз. Табиатни муҳофаза қилиш ва унинг ресурсларидан оқилона фойдаланиш бўйича қабул қилинган директив хужжатлар, энг аввало, ана шу институциялар тизими орқали ҳаётга жорий этилади. Ушбу хужжатларда кўзда тутилган қоидаларнинг бузилиши назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза этувчи институтлар томонидан текшириб, мувофиқлаштириб борилади.

Ўзининг экологик вазияти билан жаҳондаги бошқа давлатларга, маълум даражада андоза (эталон) бўладиган мамлакатларнинг тажрибалари, давлат ва нодавлат-нотижорат ташкилотларнинг атроф муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги фаолиятларини уйғунлаштириш асосий омил эканлигини кўрсатмоқда. Яъни табиатни муҳофаза қилиш давлат сиёсатининг таркибий қисми сифатида қаралмоқда. Чунки «соғлом атроф муҳит шароитида инсоннинг яшаш ҳуқуқини таъминлаш учун кўп жиҳатдан давлат масъулдир»¹.

Республикада вужудга келган экологик вазиятнинг хусусиятлари ва ривожланиш тенденцияси, ижтимоий муаммоларни комплекс-системали ҳал қилиш зарурияти ташкилий жиҳатдан марказлашган бошқариш стратегияси ва тактикасини белгилайдиган ташкилотга эҳтиёж туғдирди.

Жаҳон амалиёти табиатни муҳофаза қилишни марказлашган бошқарув ва назорат-мониторинг органлари функциясини давлат тасарруфига бериш мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда. Масалан, 1967 йили Швецияда Табиатни муҳофаза қилиш Миллий кенгаши, 1970 йили АҚШда Табиатни муҳофаза қилиш Агентлиги, Англияда Табиатни муҳофаза қилиш вазирлиги, 1971 йили Канадада Атроф муҳит Департаменти, Францияда Экология масалалари бўйича вазирлик ташкил қилинди.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишниң ўзига хос йўли. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1- том. — 312- бет.

Шу билан бирга, бу мамлакатларда экологик муаммоларни ҳал қилишда нодавлат ташкилотларнинг роли ҳам бениҳоя ўсиб бормоқда.

Ижтимоий институтлар ҳақида фикр юритилганида, муайян ижтимоий фаолият, хусусан, экологик муносабатлар негизда табиатдан тегишли (оқилона ёки оқилона бўлмаган) шаклда фойдаланишни ташкил этишга таъсир кўрсатувчи намуналар, стандартлар, хатти-ҳаракат нормалари ҳамда уларни амалга оширишга, мувофиқлаштиришга, бошқарига йўналтирилган ташкилотлар назарда тутилади. Масалан, биз ҳуқуқни ижтимоий институт сифатида таҳлил қилсак, фуқаролар хатти-ҳаракатини белгиловчи ҳуқуқий нормаларни ҳам, ана шу нормаларнинг амал қилишини бошқарувчи (милиция, суд каби) ҳуқуқ муассасаларини ҳам кўзда тутамиз. Шу маънода, экологик дунёқараш шаклланишига таъсир ўтказувчи асосий институционал тизимлар сифатида давлат (экологик дунёқарашнинг сиёсий жиҳатлари), меҳнат жамоалари (экологик дунёқарашнинг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатлари), оила, таълим тизими, маҳалла, нодавлат ташкилотлар ва ҳоказолар ўзига хос роль ўйнашини таъкидлаш жоиз. Тилга олинган институциялар доирасида кишилар ўзларига топширилган муайян ролларни қабул қилинган тегишли нормалар асосида бажаради. Экологик нуқтаи назардан, одамлар ва жамоаларнинг экологик ёки антиэкологик фаолияти ана шу нормаларнинг бажарилаётгани ёки, аксинча, уларнинг бузилаётганидан далolat беради. Экологик нормаларнинг бажарилиши ёки бузилишига мос равишда турли ижтимоий институтлар доирасида ана шундай фаолиятга нисбатан рағбатлантирувчи ёки тақиқловчи (танқид қилувчи) санкциялар амалга оширилади. Ахлоқ, тарбия, ҳуқуқ, оила институларида бу санкциялар тезроқ ва сезиларлироқ амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов илгари сурган «Мамлакатда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қарор топтириш

концепцияси»га мувофиқ бир қатор қонун лойиҳалари ишлаб чиқишмоқда. «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонун шулар жумласидандир. Унда фуқаролик жамияти институтлари, ИИТ, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг табиатни муҳофаза қилиш тизимидаги ўрни ва роли белгилаб берилади.

Умуман олганда, экологик фаолият ва муносабатлар соҳасида ижтимоий институтлар табиатга нисбатан муайян муносабатлар амалга оширилишини рағбатлантириш (ёки таққиллаш) ва уларни мустаҳкамлаш; тегишли жамоани мақбул экологик фаолиятга йўналтириш орқали уларни жишслаштириш; экологик йўналтирилган назоратни амалга ошириш; экофаолиятни амалга ошираётган субъектлар орасидаги алоқадорликни йўлга қўйиш каби вазифаларни бажаради. Бу таъкидлар қанчалик ўринлилиги мамлакатимизда яқинда ташкил этилган ва ўз ҳаётийлигини исботлаган экологик йўналишдаги ижтимоий институтциялар фаолияти мисолида кўриб чиқиш мумкин.

Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун (1992 йил 9 декабрь) қабул қилиниши ва, кейинчалик, 2008 йил 2 августда Ўзбекистон экологик ҳаракатининг ташкил этилиши ҳамда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида мазкур ҳаракатдан сайланган депутатлар корпуси шаклланиши билан республикаимизда табиатни муҳофаза қилиш институтлари фаолиятини горизонтал ва вертикал йўналишларда мувофиқлаштириш, қабул қилинаётган қонунларнинг экологик мазмунини кучайтиришнинг ҳуқуқий-маъмурий асослари яратилди. Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси ва унинг ҳудудий ташкилотлари ўз фаолиятларида давлат томонидан қабул қилинган ҳамда табиатдан оқилона фойдаланишга йўналтирилган қонун ҳужжатларининг амалга оширилишига мутасадди бўлсалар, мавжуд сиёсий партияларнинг экологик дастурлари ўзларининг электорати ва кенг халқ оммасини ана шу мақсадга йўналтиришга ҳаракат қилувчи турли-туман ташкилий, маърифий-тарбиявий тадбирлар-

ни амалга ошириб келмоқдалар. Ўз моҳиятига кўра, подшоҳ ташкилотлар сирасига кирувчи Ўзбекистон экологик характери ўз фаолият кўлами билан кескинлашиб бораётган экологик инкирозларни бартараф қилиш, инсон саломатлигини сақлаш ва мустаҳкамлаш, илмий-техника инқилобининг антиэкологик оқибатларининг олдини олиш, бозор муносабатларига ўтish даврида аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш сиёсатининг стратегияси ва тактикасини белгилаб, халқаро турдош ташкилотларнинг фаолиятларини, олимлар, мутахассислар, давлат арбоблари ва кенг жамоатчиликнинг диққат-эътиборини Марказий Осиё минтақаси экологик муаммоларини ҳал қилишга кенг жалб этишда самарали ишлар олиб боришни ўз олдинда мақсад қилиб қўйган.

Экологик тадбирларнинг ташкилий асосларини, институционал тизимини, қонуний-ҳуқуқий базасини мустаҳкамлаш комплекс-системали чора-тадбирларни тақозо қилади. Хусусан, *бир томондан*, ишлаб чиқаришнинг экстенсив ривожланиши шароитида табиат бойликларидан тежаб-тергаб фойдаланмасдан, кам чикит ва чикитсиз технологияни жорий қилмасдан, бу вазифаларни ҳал қилиш, амалий жиҳатдан, мумкин эмас. *Иккинчи томондан*, экологик ҳаракат институционал тизимининг миллий экологик муаммолари ечимини топишда энг «арзон», қулай ва самарали воситаси, субъектив омили – меҳнаткашлар экологик фаоллигини ва масъулиятини оширишга йўналтирилган расмий (давлат) миллий ҳаракатига ва оммавий ташкилотларига бирлаштиришдан иборат.

Экологик ҳаракатнинг расмий институционал тизими айнан шу хусусиятларига кўра жамият сиёсий устқурма тузилмасига бевосита ва билвосита боғланиб, «сиёсатланганлиги» билан характерланади. Табиатни муҳофаза қилишнинг оммавий ташкилотлари эса кишиларнинг экологик эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида ихтиёрий уюшмалари ҳисобланади. Бу ташкилотлар мақсадларига, вазифаларига, уларни амалга ошириш воситаси ва услубларига қараб фарқланса ҳам, умумий

таъриқи доирасида уйғунлашади. Бошқача айтганда, экологик ҳаракат институционал тизими субъектларининг вужудга келиши, расмий мақомга эга бўлиши ва функционал йўналишлари уйғунлашини ҳам ўзига хос ташкилий тамойилларга эга.

Ўзбекистон экологик ҳаракати институти табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш механизми сифатида «ўз иштирокчилари ва ҳамкор ташкилотларда минтақавий, миллий ва маҳаллий экологик ҳамада аҳоли саломатлиги муҳофазасига оид яхлит дастурлар ишлаб чиқиш ва уларни бажаришдаги амалий иштирокларни фааллаштириш; ... давлат органлари, жамоат тузилмалари томонидан мавжуд экологик муаммоларни ҳал этиш ҳамда уларнинг салбий оқибатларини бартараф қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари ижроси борасидаги масъулиятини кучайтириш; жамоат бирлашмалари, фондлари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ҳамкорликларини муайян экологик муаммоларни ҳал этишга... йўналтириш; халқаро ва чет эл экологик ташкилотлари билан алоқаларни мустаҳкамлаш орқали атроф муҳит вამ аҳоли саломатлиги муҳофазаси бўйича самарали халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшишга интилади»¹ деб ўз дастурий сазъ-ҳаракатлари кўламини белгилаб қўйган.

Умумлаштириб айтганда, Ўзбекистон экологик ҳаракати институти дастурида республикамизнинг жуғрофий, демографик, этнографик, иқтисодий ишлаб чиқариш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, экологик ва саломатлик муаммолари ечим илмий концепцияларини ишлаб чиқиш, уларнинг устувор йўналишларини аниқлаш; илмий асосланган сиёсатини амалга ошириш; экологик вазиятни бошқариш ва назорат қилишга нисбатан жамоатчилик фикрини шакллантириш; аҳолининг экологик фаоллигини ва масъулиятини, тафаккури ва маданиятини тарбиялаш асосий вазифа қилиб белгиланган.

¹ Ўзбекистон экологик ҳаракатининг дастури. – Т.: «Chinor ENK» экологик нашриёти, 2009. – 4- бет.

Ўзбекистон экологик ҳаракати соҳа ислохотларининг стратегияси ва тактикасини белгилаб, уларни амалга ошириш самарадорлиги кафолатига айланмоғи лозим. Яъни бу ҳаракатнинг Уставида белгиланган миллий экологик хавфсизликни таъминлаш вазифаларини¹ умумлаштирган тарзда кўрадиган бўлсак, қуйидагилар экологик ҳаракат самарадорлигини белгилаб беради:

– муқобил мулкчилик шакллари мавжуд шароитда мулк эгаларининг табиат бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқларининг экологик бурчлари, масъулиятлари, мажбуриятлари билан мувофиқлаштиришнинг мукамал қонуний асосларини яратиш ва бу қонунларнинг истисносиз бажарилишини таъминловчи назорат механизмларини, воситаларини такомиллаштириш;

– бозор иқтисодиётига асосланган ишлаб чиқаришни рақобат асосида ташкил қилишда ҳокимият ва хўжалик тизимларининг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятлари мақомини ва йўналишларини табақалаштириб, улар ўртасидаги муганосибликни, ҳар бирининг конкрет экологик ҳуқуқи, мажбурияти ҳамда масъулияти доирасини белгилаб қўйиш;

– ташқи иқтисодий, техник-технологик алоқалар кучаяётган даврда, мамлакатимизга экологик хавфли технологиялар, маҳсулотлар кириб келишининг («импорти» ва эскалациясининг) олдини олиш мақсадида давлат ва жамоатчилик назоратини кучайтириш;

– экологик тадбирларни амалга оширишни молиявий таъминлаш учун бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, корхоналар, оммавий ташкилотларнинг маблағларидан фойдаланиш имкониятларини қидириб топиб, бунинг устидан давлат ва жамоатчилик назоратини ўрнатиш;

– экологик хавфли техника воситаларини, маънавий «қариган» технологик жараёнларни, хомашёларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаб, замонавий, тежамкор, чиқитсиз техно-

¹ Ўзбекистон экологик ҳаракатининг устави. – Т., 2009. – 4–6- бетлар.

табиатни жорий қилишни иқтисодиётнинг устувор йўналишга айлантириш;

инсонлар онгида мустаҳкам ўрнашиб қолган табиат бойликларига нисбатан эгасизлик кайфияти, психологияси, стереотипларини бартараф қилишнинг маъмурий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот таъминини яратиш каби вазифалар ижросини таъминлаш.

Ўзбекистонда табиий атроф муҳитни муҳофаза қилиш институтлари фаолиятини мувофиқлаштирувчи экологик ҳаракат сиёсати қуйидаги йўналишларда олиб борилсагина, кутилган натижаларга эришиш мумкин:

1) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги комплекс илмий-тадқиқот натижаларини халқ хўжалигининг турли тармоқларида ишлаб чиқаришга кенг жорий қилиш;

2) давлат ва нодавлат ташкилотларнинг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятларини оқилона ташкиллаштириш, бошқариш, назорат қилиш механизмларини яратиш;

3) турли лойиҳалаштирувчи, режалаштирувчи ташкилотларнинг фаолиятларини экологик илмий экспертизадан ўтказиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;

4) омманинг экологик фаоллиги ва масъулиятини ошириш учун ташкилий методик, назарий-методологик асосларини ишлаб чиқиб, амалий тавсиялар бериш;

5) халқаро миқёсда экологик илмий ахборотларни тўплаш, ижодий умумлаштириш учун халқаро ҳамкорлик ўрнатиш имкониятларини кидириб топиш вазифаларини давлат тасарруфига ўтказиш ва ижтимоий сиёсатнинг марказига қўйиш.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «барчамиз бир оддий ҳақиқатни қатъий ва аниқ англаб олишимиз керак. Бундан буён Ўзбекистон экологик ҳаракати янги сифат босқичига кўтарилади, юксак депутатлик минбаридан туриб, атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ўртага қўйиш ва назорат қилиш, инсонни ва мамлакат аҳолисини экологиянинг хавфли ҳамда тажовузкор

ўзгаришларидан ҳимоя қилиш учун улкан имкониятларни қўлга киритади»¹.

Ўзбекистон экологик ҳаракатининг экологик вазиятни яхшилаш, кенг халқ оммасини мавжуд экологик нохуш ҳолатлардан хабардор қилишга йўналтирилган фаолияти, айниқса, кейинги йилларда анчагина фаоллашди. Бу йўналишдаги тадбирлар қаторига республика ва халқаро миқёсда ташкил этилаётган экологик симпозиумлар, конференциялар, экспертлар кенгашларини киритиш мумкин. Шунингдек, Экоҳаракат депутатлар гуруҳининг Қонунчилик палатаси ва Сенатда экологик аҳамиятга молиқ қонун лойиҳаларининг таҳлили, табиатни қўриқлаш бўйича қабул қилинган тадбирларнинг мамлакатимиз турли ҳудудларида қандай амалга оширилаётганлиги ҳақидаги ҳисоботлари тингланаётганлиги, Экологик ҳаракат раҳбариятининг оммавий ахборот воситалари орқали долзарб экологик муаммолар ва уларнинг ечимига оид масалалар ҳусусида таҳлилий мақолалар билан чиқишлари бу борада олиб борилаётган ишлардан долалат беради. Жумладан, 2012 йилда «Халқ сўзи» газетасида Экологик ҳаракат раҳбарлари Б. Алихонов ва С. Сангиновларнинг Ўзбекистон ҳудудларининг Тожикистондаги «Талко» давлат унитар корхонаси томонидан трансчегаравий зарарланиши оқибатларининг таҳлиliga бағишланган йирик мақоласи чоп этилди². Унда муаллифлар мазкур корxonанинг қурилиши экологик стандартларга жавоб бермайдиган лойиҳа асосида амалга оширилганлиги сабабли йилига 22–23 минг тонна захарли моддалар ишлаб чиқарилаётгани ва шамол таъсирида бу захарли моддалар, асосан, мамлакатимиз ҳудудига кириб келаётгани, «тупроқ, сув ресурслари зарарланаётгани, қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги,

¹ Қаримов И. А. Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барно этиш – устувор мақсадимиздир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 29- б.

² Қаранг: «Халқ сўзи» газетаси, 2012 йил 26 май.

юрвачилик маҳсулдорлиги пасайиб, аҳолининг саломатлиги ва генотипига салбий таъсир кўрсатаётганлигини кўплаб статистик маълумотларга таянган ҳолда кўрсатиб беришган.

Уларнинг фикрига кўра, 2007–2011 йиллар мобайнида Ўзбекистонга етказилган жами иқтисодий зарар 447,3 миллион долларни ташкил этади. Ўзбекистон экологик ҳаракати Сурхондарё вилояти аҳолисининг 757 мингдан ортиғи имзоланган ҳамда БМТ Бош Ассамблеяси, ЮНЕП, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотига қарата «Талко» ДУКнинг зарарли ишлаб чиқаришини зудлик билан тўхтатиш, ушбу корхонага туташ ҳудудлар аҳолисига, флора ва фаунасига етказган зарарини аниқлаш учун нуфузли халқаро мустақил экспертларни жалб қилган ҳолда экологик экспертиза ўтказиш, корхона тўлиқ модернизация қилиниши ва замонавий тозалаш қурилмалари билан жиҳозланиши, унинг бир неча ўн йиллик фаолияти давомида минтақа аҳолиси саломатлигига ва атроф муҳитга етказган зарарини тўлиқ қоплаш мажбуриятини юклашдан иборат позицияси баён этилган Мурожаатини БМТ Бош қотиби Пан Ги Мун, БМТнинг Атроф муҳит бўйича дастури ижрочи директори Ахим Штайнер ва Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти бош директори Маргарет Ченга етказиб беришди¹.

Ушбу таҳлил мамлакат миқёсида амалга оширилаётган экологик фаолиятни мувофиқлаштиришга кўмаклашаётган институционал тизимлар нафақат мамлакатлар ички соҳаларида, балки мамлакатлараро, халқаро даражада ҳам ўзига хос аҳамиятга эга бўлиши мумкинлигидан далolat беради. Бунга мисол сифатида 2012 йил май ойининг охирларида Тожикистон–Афғонистон–Эрон тоза ичимлик сув билан таъминлаш тизимини йўлга қўйиш ҳақида имзоланган давлатлараро келишувни кўрсатиш мумкин². Бу келишув сиёсий муаммолар қуршовида

¹ Қаранг: «Халқ сўзи» газетаси, 2012 йил 26 май.

² Қаранг: В. Панфилова. Памирское озеро сольют в Иран. Таджикистан намерен построить региональный водопровод. // «Независимая газета», 2012 г. 30 мая. // <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1338349200>

қолган давлатларнинг ўзаро манфаатли алоқалар боғлашига ҳамда ўзларида мавжуд экологик тангликнинг ечимига жавоб топишга интилишлари ижобий натижага олиб келишига бир мисолдир. Бу билан Марказий Осиё халқларига хавф солиб турган Сарез кўли билан боғлиқ муаммолар, Афғонистон ва Эрондаги тоза сув таъминоти билан боғлиқ танг вазият ўз ечимини топса, ажаб эмас. Демак, юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатлараро фойдали алоқаларни йўлга қўйишда экологик йўналишдаги масалаларга эътибор берувчи, уларни оқилона ҳал қилишга, табиатнинг хавф остида қолаётган ўсимлик, ҳайвонот турлари, сув, ҳаво ифлосланиши ва етишмовчилигига алоқадор муаммолар ечимига хисса қўшадиган мавжуд халқаро экологик интитуционал тизимларни янада ривожлантириш, сиёсатга боғланиб қолмайдиган янги экологик халқаро институтларни ташкил этиш истикболлари ҳақида фикр юритиш мумкин.

Ривожланган мамлакатларда экологик бошқарувни таъминлашнинг институционал ва ҳуқуқий механизмлари билан танишиш Ўзбекистон учун катта аҳамиятга эга. Улар табиатдан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш ва аҳоли соғлиғини сақлашнинг бутун тизимини такомиллаштиришнинг стратегик масалаларини ҳал қилишда муҳим йўналишдир. Ҳозирги даврда тараққий топган мамлакатларда, хусусан, АҚШда инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий қилишга йўналтирилган капитал қўйилмаларни инвестициялаш табиатдан фойдаланиш жараёнларини, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини ва, умуман, экологик бошқарув тизимини такомиллаштиришда жуда муҳим ўрин касб этади. Экологик бошқарувда инновацион стратегияларни ишлаб чиқиш ва жорий қилишга бўлган эътибор қуйидаги янги ҳолатлар ва ушбу мамлакатлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг ҳам ташқи, ҳам ички шароитлари ўзгариши билан белгиланади:

— кейинги даврларда пайдо бўлган муаммолар комплекс ха-

рактикага эга эканлигининг тобора ортиб бориши ва уларнинг умумқабул қилинаётган қарорларга соя солаётганлиги;

– ахборот технологияларининг тубдан яхшиланиши натижасида табиатдан фойдаланишнинг бутун тизими самарадорлигини оширишда фойдаланиш учун мақсадга мувофиқ имкониятлар пайдо бўлганлиги;

– экологик бошқариш соҳасида қонунчиликнинг зарур даражада ривожланмаганлиги ва унинг янги пайдо бўлаётган муаммолардан ортда қолаётганлиги;

– бирламчи табиий ресурслар тақчиллигининг ортиб бориши муносабати билан табиатдан фойдаланишда оқилона хўжалик юритишни таъминлашга қизиқишнинг ўсаётганлиги ва табиий ресурслардан фойдаланишни яхшилаш давлатнинг тадбиркорлар билан муносабатини қайта кўриб чиқишни тақозо қилиши;

– кам харажат билан кўп ишлаб чиқаришни талаб қилувчи тобора жиддийлашиб бораётган бюджет чекловларини, яъни табиатни асраш ва чиқиндисиз технологияларни оммавий жорий қилишни амалга ошириш учун табиатдан фойдаланишга инвестицияларни бирламчи табиий хомашёдан барча фойдали унсурларни ажратиб олиш ва улардан юкори даражада қайтим олишни таъминловчи соҳаларга йўналтириш зарурлиги.

Табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни ҳамда бутун экологик бошқарувнинг амалда бўлган тизимини яхшилашда асосий стратегик инновациялар қуйидагиларга йўналтирилиши кўзда тутилади:

– бошқариш ва унга мос равишда институционал тузилмалар фаолиятини табиий-хўжалик, табиатни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал қилишга ва амалий натижаларга эришишга қаратиш;

– табиатнинг ифлосланишини нафақат назорат қилиш, балки табиий ресурслардан фойдаланишда масъулиятни ошириш ва оқилона хўжалик юритишни таъминлаш;

– табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг ҳамма босқичларида давлат тузилмалари, тадбиркорлик субъектлари ва жамоатчилик бирлашмалари орқали интеграцияни юқори даражада таъминлаш;

– табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш мақсадларига эришишда инвестициялашдан энг юқори самаралиш учун бозор механизми ва рағбатлантиришдан фойдаланиш;

– табиатдан фойдаланиш ва бутун экологик бошқарув жараёнлари барча иштирокчиларининг ихтиёрий ҳамкорлигини йўлга қўйиш ва улар фаолиятини мувофиқлаштиришнинг усуллари ва механизмини кенг жорий қилиш.

Табиатдан фойдаланиш жараёнлари ва табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини такомиллаштириш мақсадида ривожланган мамлакатларнинг, хусусан, АҚШнинг инновацион стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш тажрибасидан Ўзбекистонда ҳам фойдаланиш фойдадан холи эмас. Табиийки, бунда уни мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожланишининг ҳозирги давр хусусиятларига мослаштириш тақозо қилинади. Хусусан, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси тузилмасида атроф муҳит соҳасидаги инновациялар учун АҚШ Миллий марказига ўхшаган махсус бўлинма (марказ ёки агентлик) барпо қилиш анчагина истикболли тадбир бўлиши мумкин. Қўмитанинг ушбу бўлинмаси мамлакат ва жаҳон тажрибасини ўрганиш, табиатдан фойдаланишда инновацияни рағбатлантиришнинг қонунчилик базасини таъминлаш ҳамда инновацион стратегиялар амалиётига конкрет механизмлар ишлаб чиқиш ва жорий қилишни мувофиқлаштиришни ўз зиммасига олиши мумкин. Бу эса табиатдан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштириш ҳамда табиатни асраш технологияларидан фойдаланишнинг ҳозирги замон усулларини қўллаш ва шу асосда турли даражадаги табиий-хўжалик тузилмалар барқарорлиги ва самарадорлигини оширишда муваффақиятга эришишга кўмаклашиши мумкин.

Айтиш керакки, таклиф қилинаётган янги бўлинма Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитасининг бошқа хозирда мавжуд бўлган «Илмий-техника тараққиёти ва тарғибот-ташвиқот» бўлимини такрорламайди. Бунга қуйидаги сабаблар бор:

1) инновация фақатгина техника ва технологиядан иборат эмас ва у бошқа техник характерга эга бўлмаган усул ва услублар, ёндашувлар ва ҳақозоларни ўз ичига олади;

2) инновация кўп жиҳатдан илмий-техника тараққиётининг янги ютуқларига асосланади. Бирок ҳар қандай янги техника ва технология ҳам инновация бўла олмайди;

3) инновация фақатгина янги нарса (товар)дан иборат эмас ва унга асосида илмий янгилик ётмаган янги ишлаб чиқариш усулини жорий қилишдан ҳам иборат бўлиши мумкин.

Атроф муҳит соҳасида инновацион стратегия марказининг ташқи алоқаларига келсак, у ҳам давлат, ҳам илмий тадқиқот институтлари, ташкилотлари билан зарур даражада барқарор ва маҳсулдор алоқаларни шакллантириши керак. Бундан ташқари, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш соҳасида тўпланган энг илғор техник-технологик ва бошқариш тажрибасини ўрганиш учун халқаро инновацион марказлар, халқаро ва миллий экологик жамоатчилик ташкилотлари билан ҳам самарали алоқалар ўрнатиш фойдадан холи эмас. Ушбу тажриба тегишли равишда таҳлил қилиниб мослаштирилганидан (адаптация) сўнг, табиий ресурслардан фойдаланиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишланш соҳасида фаолият кўрсатаётган Ўзбекистон корхоналарининг хўжалик амалиётига жорий қилиш учун турли услубий тавсиялар кўринишида тарқатилиши мумкин. Таклиф қилинаётган ташаббус қисқа вақт ичида мамлакатимизнинг экологик муаммоларини ҳал қилишни ташкилий-ҳуқуқий таъминлаш базасини яхшилайди, чунки дунёнинг турли мамлакатларида фойдаланилаётган ишланмалар ва ишлаб чиқариш, бошқариш соҳаларида олға сурилган энг илғор ғоялар, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни муқобиллаштириб юқори самара бераётган

инновацион технологияларни жорий қилиш жараёнини анчагина тезлаштиради.

Айтилган мулоҳазалар жамият ва инсон экологик дунёқарашнинг таркиб топиши ва унинг чуқурлашиб боришига таъсир кўрсатувчи институционал тизим элементларининг мақсадли ва мунтазам фаолияти бу борада кўзланган натижаларга олиб келишига шубҳа йўқлигини билдиради. Юқорида таъкидланганидек, ҳар бир мамлакат ўз хусусиятларидан ва экологик вазиятидан келиб чиққан ҳолда ўз фуқароларида экологик дунёқарашни шакллантириш, ривожлантириш ҳамда барча экологик аҳамиятли фаолиятни мувофиқлаштириш учун давлат расмий институциялари билан бир қаторда норасмий жамоат ташкилотлари тизимидек институционал механизмларни жорий этган. Шу билан бир қаторда, XX асрдан бошлаб бундай институционал тизимлар қаторида халқаро даражада амал қилувчи давлатлараро ва нодавлат ташкилотлар ҳам ташкил этилди ва улар халқаро даражада табиатни муҳофаза қилиш масаласига жаҳон ҳамжамияти эътиборини қаратиб келмоқда. Экологик хавфсизлик соҳасидаги фаолиятни мақсад қилиб олган ташкилотлар тизими жуда кўп давлат ва ноҳукумат ташкилотларини ўзида бирлаштирган. Уларни геосиёсий характерига кўра маҳаллий (миллий), зонал (минтақавий) ва умумпланетар (глобал) мазмундаги ташкилотларга ажратиш мумкин. Атроф муҳитни кўриқлашга йўналтирилган бундай ташкилотлар, аслида, табиатни, инсониятни, алоҳида олинган ҳар бир кишини атроф муҳитнинг ҳалокатли ўзгаришларидан муҳофаза қилиш мақсадида вужудга келган. Уларнинг баъзилари кўпчиликка маълум бўлса, бошқалари нима билан шуғулланиши ҳақида кўпчилик ҳеч нарса билмайди.

Энди даставвал халқаро характердаги, кейин минтақавий характердаги, сунгра баъзи бир миллий ташкилотларнинг бу борадаги фаолиятлари билан танишиб чиқамиз. Асосий мақсадлари экологик муаммолар бўлган халқаро ташкилотлардан ташқари, мазкур масала билан билвосита шуғулланадиган

халқаро ташкилотлар ҳам мавжуд. Улар ҳукуматлараро ёки ноҳукумат характерида бўлиши мумкин.

Халқаро ҳамкорликнинг характери, йўналиши, мақсад ва вазифаларига кўра уларни бир қанча гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. БМТнинг махсус органлари бўлган ва ундан мустақил бўлган умумий характердаги ташкилотлар (ЮНЕП, ЭКОСОС, ЖССТ, ФАО, ЖТМ, ЮНЕСКО, ЮНДРО, МАГАТЭ ва бошқалар).

2. Кўп йўналишдаги (шу, жумладан, экологик) масалалар билан шуғулланувчи минтакавий ташкилотлар (Европа Иттифоқи, ЕҲҲТ, ШҲТ, АСЕАН, МДҲ ва бошқалар).

3. Дунёдаги ҳар бир мамлакатнинг давлат ва нодавлат характеридаги миллий экологик ташкилотлари.

Бундай халқаро ташкилотлар ҳақида гапирилганида, энг аввало, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг махсус муассасаларининг асосий мақсадларидан бири табиий муҳитни муҳофаза қилиш эканлигига эътибор қаратиш керак. БМТ Низомида унинг мақсад ва вазифалари ижтимоий, иқтисодий, соғлиқни сақлаш, аҳолининг яшаш даражасини кўтариш, инсон ҳуқуқларини сақлаш соҳаларида халқаро муаммоларни ечингга кўмаклашиш эканлиги таъкидлаб, мустаҳкамлаб қўйилган. Ҳозирги вақтда БМТ барча давлатларнинг табиатни қўриқлаш бўйича олиб-бораётган турли-туман ҳамкорлик шакллариини ўзаро бирлаштирувчи нуқта ҳисобланади. Хусусан, БМТ табиатни муҳофаза қилиш йўналишида халқаро ҳамкорликнинг қуйидаги шакллариини ишлаб чиқишда асосий роль ўйнади:

– шу йўналишдаги халқаро шартномаларни (конвенцияларни) ишлаб чиқиш;

– табиатни қўриқлаш бўйича турли тадбирларни ташкил этиш ва уларни амалга ошириш бўйича турли лойиҳаларни амалга ошириш юзасидан келишувларни имзолаш;

– муҳим экологик муаммолар бўйича халқаро конференциялар ташкил этиш;

-- экологик концепциялар ва халқаро лойихаларни амалга ошириш усулларини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида БМТнинг ихтисослашган органлари алоҳида аҳамиятга эга. Улар орасида Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш (ЭКОСОС) катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг доирасида нафақат сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий масалаларни тадқиқ этиш билан шуғулланувчи, балки экологик муаммолар бўйича ҳисоботлар ишлаб чиқувчи функционал ҳамда минтақавий комиссия ва кўмиталар фаолият юритишади.

БМТнинг 1945 йилда ташкил топган Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасига ихтисослашган дастури (ФАО) қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ер, сув ресурслари, ўрмонлардан фойдаланиш ва уларни кўриқлаш, ҳайвонот дунёси, дунё океани биологик ресурслари, қайта тикланувчи энергиядан фойдаланиш билан боғлиқ экологик муаммолар билан шуғулланади. ФАО кўмагида дунёнинг тупроқ харитаси ишлаб чиқилган. Мазкур ташкилот кўплаб экологик дастурларнинг ишлаб чиқилишида иштирок этади.

1946 йилда ташкил топган Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ) табиий муҳитга бўлаётган салбий таъсирларни назорат қилиш ва уларни бошқариш орқали инсон саломатлигини кўриқлаш масалалари билан шуғулланади. ЖССТ табиий муҳитда санитар-эпидемиологик мониторингни амалга оширади, кишиларнинг табиий муҳитдаги вазият туфайли касалланиши ҳақидаги кўрсаткичларни умумлаштиради, шаҳарларни соғломлаштириш муаммоларини ўрганади, фуқароларнинг дам олиши ва санатория-курортларда даволанишини ташкил қилади, инсон ҳаётининг санитар-гигиеник шароитларини яхшилашга йўналтирилган халқаро дастурларда иштирок этади, атроф муҳит ва соғлиқни сақлаш бўйича глобал стратегия ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

1947 йилда БМТнинг Жаҳон метеорология ташкилоти (ЖМТ) ташкил этилди. Бу ташкилот жаҳондаги метеорологик

инсон, об-ҳаво ва муҳитнинг бир-бирига ўзаро таъсири ҳамда уларнинг ҳолатига таъсир этувчи омилларни нафақат умум-планетар масштабда, балки айрим минтақалар кесимида ўрганиш ва уларни таҳлил қилади. Ташкилот иқлим, атмосфера, сув ресурсларини тадқиқ этиш бўйича умумжаҳон дастурларини амалга оширишда фаол иштирок этади. ЖМТ ЮНЕП томонидан мувофиқлаштирилувчи атроф муҳитнинг глобал мониторинг тизими (АМГМТ) доирасида ҳам фаолият юритади.

1957 йилда ядровий хавфсизлик ва атроф муҳитни радиоактив ифлосланишдан ҳимоя қилишни таъминлаш дастурини амалга ошириш учун тузилган Атом энергияси бўйича халқаро агентдик (МАГАТЭ) атом электр станцияларини қуриш ва улардан фойдаланиш қоидаларини ишлаб чиқади, амалдаги ва лойиҳалаштирилаётган АЭСларни экспертизадан ўтказадиган, радиоактив хавфсизликка оид нормаларни ишлаб чиқади, уларнинг бажарилишини назорат қилади.

БМТнинг Стокгольмда бўлиб ўтган атроф муҳит бўйича конференцияси қарорларига мувофиқ 1972 йил 15 декабрда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан БМТнинг Атроф муҳит бўйича Дастури (ЮНЕП) тасдиқланди. Унга 58 давлат аъзо бўлган. ЮНЕП Бошқарувчилар Кенгаши (унга аъзо давлатлар вакиллари киради), Атроф муҳитни қўриқлашни мувофиқлаштириш бўйича Кенгаш ва Атроф муҳит Фондидан иборат. Бошқарувчилар Кенгаши ЮНЕП фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб беради. Ҳозир улар қуйидагилардан иборат:

- инсон саломатлиги, атроф муҳит санитарияси;
- тупроқ, сув, ўсимлик ва ёввойи ҳайвонларни муҳофаза қилиш;
- зарарли таъсир кўрсатувчи баъзи таъсирлар (масалан, чўлланиш ифлосланиш)га қарши курашиш;
- энергия масалалари билан шуғулланиш;
- табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш;

– табиий муҳит ҳолати устидан кузатув олиб бориш бўйича жаҳон ахборот хизматини ташкил этиш;

– экологик таълимни ривожлантириш, малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш, халқаро конференциялар ўтказиш;

– табиатни химоя қилишнинг халқаро-ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш.

1948 йилда ташкил этилган ва қароргоҳи Парижда жойлашган БМТнинг Маданият, фан, таълим бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) ўз асосий фаолияти билан бир қаторда табиатни муҳофаза қилиш соҳасида экологик дастурларга раҳбарлик масалалари билан ҳам шуғулланади (улар орасида узоқ муддатга мўлжалланган, ҳукуматлараро ва фанлараро «Инсон ва биосфера» дастури (МАН), Табиий муҳит соҳасидаги таълим бўйича Халқаро дастур, Халқаро гидрологик дастур ва бошқалар бор); умумжаҳон мероси деб тан олинган табиий объектларни ҳисобга олади ва уларни муҳофаза қилишни ташкил этади; ривожланаётган мамлакатларга экологик таълимни ривожлантириш ва экология бўйича мутахассислар тайёрлашда ёрдам беради. ЮНЕСКО кўмагида Умумжаҳон маданий ва табиий меросини муҳофаза қилиш ҳақидаги Конвенция (1972), Халқаро аҳамиятга молик (суб қушларининг яшаш жойи сифатидаги) сув-ботқоқлик жойлар ҳақидаги Конвенция (1971) ва бошқа конвенциялар ишлаб чиқилди.

Гринпис ноҳукумат халқаро ташкилоти 1971 йилда экологларнинг кичик бир гуруҳи томонидан Америка ҳукуматининг Аляскадаги Амчатка оролида ядро синовлари ўтказишига қарши «уруш эълон қилиниши» натижасида пайдо бўлди. Айни шу гуруҳ аъзолари томонидан тез орада «Гринпис» («Яшил олам») деб номланувчи ташкилот тузилди. Ана шу вақт мобайнида бу ташкилот оз сонли ташаббускорлар гуруҳидан бутун дунёда танилган кучли халқаро ташкилотга айланди. Мазкур ташкилот ваколатхоналари дунёдаги 40 дан ортиқ мамлакатда фаолият кўрсатмоқда. Унинг асосий мақсади – дунёдаги глобал экологик муаммоларга жамоатчилик ва давлатларнинг

этиборини қаратиш билан бундай муаммоларни ечишга ҳарakat қилиш. Унинг кенг танилишига мавжуд кўплаб экологик муаммоларга шов-шувли акциялар ташкил қилиш орқали жамоатчилик этиборини тортиши сабаб бўлган. Бундай акцияларни амалга оширишдан мақсад экологик жиноят содир бўлганлигини тасдиқлаш, унга гувоҳ бўлиш, бу ҳақда жамоатчиликка ҳужжатлаштирилган далиллар тақдим этишдир. Мазкур ташкилот жамоатчилик асосидаги нодавлат ташкилот бўлиб, дунёнинг турли жойларида муҳим экологик муаммоларни ечиш мақсадида турли-туман фаолият дастурлари (бу Гринписда кампаниялар деб аталади) билан чиқади.

Яна бир халқаро ноҳукумат ташкилот — Ёввойи табиатни кўриклаш Жаҳон фонди (WWF) бўлиб, унинг сафида 30 га яқин миллий бўлим ва 5 та ассоциациялашган аъзолар, шунингдек, 5 миллиондан ортиқ индивидуал аъзолар мавжуд. 350 дан ортиқ мутахассислар унинг экспертлари ҳисобланади. WWFнинг Халқаро Котибияти Швейцарияда жойлашган бўлиб, у ердан мазкур ташкилотнинг бутун дунёдаги тармоқлари фаолияти мувофиқлаштириб турилади.

Табиатни кўриклаш йўналишидаги минтақавий ташкилотлар ер юзининг барча жойларида мавжуд. Улардан баъзиларининг номини келтирамиз, холос. Африкада African Conservation Foundation, Environmental Foundation for Africa ва бошқа бир қатор жамиятлар бор. Европада Европа биомасса ассоциацияси, Европа экофоруми, Европа атроф муҳитни муҳофаза қилиш бюроси ва шу каби ўнлаб ташкилотлар фаолият юритади. Шимолий Америкада Fund for Wild Nature, North American Native Fishes Association, Rivers Without Borders каби кўплаб ташкилотлар амал қилади. Жанубий Америкада эса Amazon Watch, Rainforest Foundation Fund, Австралияда Australian Environment Portal, Australian Conservation Foundation, Australian Koala Foundation, Birds Australia, Australian Wildlife Conservancy, Японияда National Institut for Environmental Studies ва бошқа кўплаб ташкилотлар атроф муҳитни, унинг турли компонент-

ларини, табиий ресурсларни ва бошқаларни муҳофаза қилиш йўналишларида фаолият олиб боради.

Албатта, уларнинг кишилар онгига етказиб берилиши оммавий ахборот тизимидек институтлар фаолиятига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу борада мамлакатимизда сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, атроф муҳит муҳофазасига бағишланган қатор босма матбуот маҳсулотлари, махсус экологик йўналтирилган турли-туман хабарнома ва бошқалар чоп этилмоқда.

3. 2- §. Шахсда экологик дунёқарашни ривожлантиришнинг маънавий-маърифий вазифалари

Мамлакатимиз таракқиётининг ҳозирги босқичида экологик муаммоларнинг кескинлашуви глобал мазмунга эга бўлиб бораётганлиги табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилган маданий, маънавий ва маърифий омилларнинг ўрни ҳамда аҳамияти ортиб боришига сабаб бўлмоқда.

Нафақат минтақамизда, балки бутун дунёда бу каби ижтимоий ҳодисаларга жиддий эътибор берилаётганлиги ҳар бир шахсда экологик онг ва дунёқарашни шакллантириш, уни бойитиб бориш нафақат анъанавий жамият, балки қурилаётган фуқаролик жамияти бунёдкорларининг интеллектуал салоҳиятига, жамият ва табиат ҳодисаларига соғлом тафаккур асосида муносабатда бўлишига бевосита боғлиқ. Ана шу нуқтаи назарга асосланадиган бўлсак, умуман ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини, хусусан, шахс экологик онги ва дунёқарашини замон талаблари даражасида ривожлантириш инсоният цивилизацияси келажагини таъминлашнинг муҳим шарти эканлиги англаб етилмоқда.

Бинобарин, инсон, энг аввало, тафаккури ва сўнгра маънавияти билан бошқа жонзотлардан ажралиб турар экан, ана шу маънавиятни шакллантирувчи асослардан бири – унинг таби-

ага муносабати, яъни экологик билими, маданияти ҳисобланади. Бу категориал тушунчалар авлоддан-авлодга фақат шим-маърифат, амалий фаолият ва ҳаётий тажриба орқали ўтиб боради. Шахс маънавий маданияти тизимида экологик дунёқарашнинг шаклланиши ментал ҳарактерга эгадир. Айни пайтда, индивидуаллик ижтимоийликсиз маънавий маданиятнинг ўзинга хос таркибий қисми бўлган экологик дунёқарашда кам тўла ўз аксини топа олмайди. Шунга кўра шахс экологик аниги ва дунёқарашини шакллантиришдаги индивидуаллик ва ижтимоийлик хусусиятларига маърифий омиллар асосида ён-даннинг, таълим-тарбияда ҳам ана шу тамойил устуворлигини таъминлаш зарур. Зеро, Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Инсон – жамиятга, жамият инсонга ҳамнафас» деган шиор турмушимизнинг қонуни бўлиб қолиши, республикамиздаги ҳар бир кишининг турмуш фаровонлигини оширишда энг муҳим шартга айланиши керак¹.

Инсониятнинг узок ижтимоий-маданий ҳаёти тарихига назар ташлайдиган бўлсак, миллий манфаатларни шакллантириш ва уларни умуминсоний манфаатларга уйғунлаштиришда маънавий-ахлоқий таълим-тарбия тизими асосий роль ўйнаганлиги кўзга ташланади. Ҳозирги даврга келиб эса таълим-тарбия соҳаларининг интеграциялашиши янги сифат даражаларида – экологиялашувида намоён бўлмоқда. Хусусан, XX асрнинг иккинчи яримидан бошлаб, экологик муаммолар глобаллашуви билан, «инсон томонидан биосферага кўрсатилаётган таъсирни тартибга солиш, ижтимоий тараққиёт билан қулай муҳитни сақлаб қолишнинг ўзаро таъсирини уйғунлаштириш, инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мувозанатга эришиш муаммолари борган сари долзарб бўлиб қолмоқда»².

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оғонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 229- б.

² Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 114- б.

Шу муаммоларни ҳал қилиш зарурияти таълим-тарбиянинг турли соҳаларини экологик глобал манфаатларни шакллантириш эҳтиёжлари доирасида муштараклаштиришни тақозо қилмоқда. Айниқса, сайёрамиздаги экологик вазиятнинг кескинлашиб ва глобаллашиб кетиши ижтимоий ҳаётнинг бутун маънавий, маданий, маърифий институционал структурасини янги талаблар асосида ташкил қилиш эҳтиёжларини юзага келтирди. Бунда экологик таълим-тарбия ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки кейинги асрларда инсоният ҳаётида рўй берган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, фан таракқиёти, техник-технологик имкониятларнинг беқиёс ўсиши «инсон ва табиат», «жамият ва табиат» муносабатларида жиддий зиддиятларни вужудга келтирди. Оқибатда биосферанинг эволюцион ривожланиши жараёнида экологик мувозанат бузилиши натижасида инсоният цивилизацияси ютуқлари, унинг истиқболлари катта хавф остида қолди. Зеро, Юртбошимиз қайд этганидек, «эндиликда илм-фан янги йўллар очиши, сифат жиҳатдан янги технологияларни жадаллик билан яратиши, жамиятнинг янги ҳолатга ўтишини таъминлаши лозим»¹.

Бугунги кунга келиб бу каби мураккаб муаммоларни ҳал этишда экологик таълим-тарбиянинг роли тобора ошиб бормоқда. Сабаби, экологик таълим-тарбия инсон ижтимоий-иқтисодий фаолиятининг салбий оқибатларини бартараф этиб, «табиат–жамият–инсон» мажмуаси коэволюцияси ва барқарор таракқиётни таъминлашга, инсоннинг табиат бойликларига онгли муносабатини, табиий атроф муҳит муҳофазасига нисбатан масъулиятини шакллантиришга қаратилган. Янада аниқлаштириб айтганда, экологик таълим-тарбиянинг пировард мақсади – глобал экологик инқирозларнинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий, руҳий ва бошқа оқибатларини бартараф қилиш, инсон ва табиат муносабатларини биосферанинг экологик мувозанати талаблари асосида ташкил этиб, ижти-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақиллика эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 80- б.

табиий-маънавий ҳаёт тараққиётини, инсоният цивилизацияси ривожини таъминлашдир.

Шунинг учун ҳам экологик таълим-тарбия тизими, *бир томондан*, жамият моддий-иқтисодий, маънавий-маърифий, фан-техника ривожини реал воқелик талабларидан, эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда амалга ошириш; *иккинчи томондан*, инсоният табиий яшаш шароитларини яхшилаш имкониятларини кенгайтиришнинг муҳим шартини бўлиб қолмоқда. Президентимиз Ислам Каримов «Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида» китобида қуйидаги фикрни таъкидлаганлар: «Иқтисодиёт ва экология, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда мавжуд бўлган кўлгина зиддиятлар – мансабдор шахслар, меҳнаткашларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онги жуда паст даражада эканлиги оқибатидир»¹.

Зеро, экологик таълим-тарбия ўз мазмун-моҳиятига ва вазифасига кўра, барча маданият йўналишларини глобал ҳуқуқий-экологик манфаатлар доирасида интеграциялаштириш имкониятига эга.

Гарчи индивидуаллик ижтимоийликнинг маҳсули тарзида юшга келса-да, шахснинг экологик эҳтиёжи ва манфаатлари индивидуалликнинг ўзига хос жиҳатларига эга эканлигини англатади. Шунга қарамай, индивидларнинг табиат неъматларига бўлган эҳтиёжи ва манфаатлари туташадиган нуқтада экологик фаолият, демакки (экологик дунёқараш ва маданият), ижтимоий характер касб этади. Шахсда экологик дунёқарашни шакллантиришга эҳтиёж индивидуаллик ва ижтимоийликнинг ўзаро алоқаси ҳамда таъсири асосида таркиб топади. Собик мустабид тузумнинг шахс билан боғлиқ муаммолари ечимидаги энг катта хатолик ҳам унинг табиатга бўлган индивидуал эҳтиёжларининг ижтимоий асосларини ҳисобга олмаслик билан боғлиқ.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 94- б.

Бунинг боиси, фикримизча, қуйидаги муаммоларнинг йиллар давомида ҳал этилмай келганлигидандир:

– собиқ иттифок даврида табиат неъматларидан шафқатсизларча, оқибатини ўйламай фойдаланишга ружу қўйилганлиги, пахта монокультураси таъсирида ерларни ўзлаштириш, қўшимча ерлар очиш сиёсати туфайли суғориладиган ер ва сув ресурсларининг кескин камайиб кетганлиги;

– кишиларимизда халқимизнинг азалий қадрияти ҳисобланган табиатга меҳр-муҳаббатнинг миллий менталитетимиз фазилатлари билан уйғун томонлари эътиборга олинмаганлиги;

– аждодларимизнинг урф-одатлари, табиатни асрашга доир анъана ва удумларига эскилик сарқити сифатида қаралганлиги;

– экологик билим, кўникма ва малакаларнинг маърифий асосларига эътиборнинг сустлиги;

– саноат ва кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида маҳсулот яратиш атроф муҳит софлигини сақлаш, кишиларнинг саломатлиги, ҳаётини манфаатларини ҳисобга олишдан кўра устуворлиги;

– экологик дунёқарашни бойитишга хизмат қиладиган таълим йўналишлари, тарғибот ишларига деярли эътибор берилмаганлиги.

Мустақиллик йилларида ана шу йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш бўйича қатор чора-тадбирлар, жиддий ёндашувлар, табиатни муҳофаза қилишни кучайтиришга доир қонунлар, меъёрий ҳужжатлар, ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Жумладан, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонунда табиатни асрашнинг қонуний асослари мустаҳкамланди. Қонуннинг «Умумий қоидалар» деб номланган бўлимининг 3- моддасида табиатни муҳофаза қилиш мақсади асосланиб, қуйидагилар таъкидланган:

– инсон саломатлиги, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий

ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни индан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

– инсон, табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаш;

– экологик тизимлар, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

– экологик хавфсизликни таъминлаш;

– табиат объектлари билан боғлиқ маънавий меросни асраб қолиш¹.

Агар эътибор берилса, Қонунда экологик ҳолатни тартибга солишда маънавий мерос масаласига жиддий эътибор қаратилмоқда. Демак, энг аввало, кишиларда экологик маданиятни шакллантириш, ёшларни атроф муҳитга оқилона муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш учун дунёқарашнинг асосларидан бири бўлган табиат ҳақидаги билим ва маърифатни улар руҳиятига синдириши билан бирга, ана шу маърифатнинг замирига маънавий мерос ва ахлокий қадриятларни қўйиш гоят муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, жамиятимизда кечаётган ва ҳар бир шахс руҳиятига сингиб бораётган «маънавий-руҳий тикланиш инсоннинг ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабатини ҳам ўз ичига олиши лозим. Цивилизация белгиларини асраб-авайлаш қанчалик зарур бўлса, қишлоқ хўжалигининг йиллар* мобайнида бутунлай суғориладиган деҳқончиликка асосланган минтақада ер ва сувни асраб-авайлаш ҳам шунчалик муҳимдир. Ер, хаво, сув ва олов (куёш) Марказий Осиёда қадимдан эъзоланиб келинган, аждодларимизнинг зардуштийликдан тортиб то исломгача бўлган барча динлари томонидан муносиб қадрлаб келинган.

Афсуски, охириги юз йилликда айнан минтақанинг экологик тизимига жуда катта зарар етказилди. Аждодларимизнинг табиатдан фойдаланиш соҳасидаги анъанавий одоб-ахлоқ қои-

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари. – Т.: Адолат, 1992. – 96- б.

далари унутиб юборилди. Бу қоидаларга кўра, сув ва ерни ўйламай-нетмай булғаш, исроф қилиш гуноҳи азим ҳисобланар эди»¹.

Ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири – аҳоли орасида экологик таълим-тарбияни ва атроф муҳитни сақлашга оид билимларни ёйиш йўли билан табиатни муҳофаза қилишнинг турли-туман чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этишдир. Бошқача айтганда, шахс экологик дунёқарабини бойитишнинг маънавий-маърифий асосларини янада такомиллаштириш зарур. Экологик билим ва дунёқарашни юксалтириш борасида Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари ташаббуси ва ҳамкорлиги асосида экологик таълимга доир қатор меъёрий ҳужжатлар, қарор ва фармонлар ишлаб чиқилиб, узлуксиз таълим тизимида кенг қўлланилаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 20 октябрдаги 469-сонли Қарорининг 2.15- ва 2.16- бандларида Халқ таълими вазирлиги ва ОЎМТ вазирлиги зиммасига «Экологик таълимнинг Давлат стандартлари» ва «Узлуксиз экологик таълим концепцияси»ни яратиш ҳамда уни мувофиқлаштириш масаласини алоҳида вазифа сифатида белгилади. Ушбу масала Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликларининг бир неча бор гашкил этилган қўшма йиғилишларида атрофлича муҳокама қилиниб, тегишли қарорлар қабул қилинди. Мазкур чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистонда экологик таълимни амалга ошириш тизимининг бир неча йўналишларини белгилашда қуйидагиларга алоҳида эътибор берилди:

– экологик таълимни барқарор ривожланувчи таълим тизимига уйғунлаштириш (ижтимоий-иқтисодий аспект);

¹ Қаримов Н. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6- том. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 131- б.

— экологик маданиятни юксалтириш асосида аҳолининг экологик маърифатли қилиб тарбиялаш (экологик маданиятлик аспекти);

— экологик билимдонлик ҳар қандай касбий фаолият билан шугулланувчи мутахассиснинг салоҳиятини белгиловчи компонент эканлигини англаш¹.

Ушбу йўналишларни таълим тизимида барқарорлик касб этиши учун эколог мутахассислар тайёрлашга жиддий эътибор қаратилиши, айниқса, муҳим. Бу борада республикамизда амалга оширилаётган ишлар динамикасида сезиларли ўсиш кузатишмоқда, айниқса, иқтисодиёт ва ишлаб чиқариш ҳамда саноатнинг турли тармоқларида фаолият юритувчи профессионал экологлар тайёрлаш учун саъй-ҳаракатлар кўлами кенгаймоқда ва бу соҳа йўналишлари бўйича олий маълумотли профессионал экологлар тайёрлаш давлат таълим стандартлари ва классификаторларда ўз ифодасини топмоқда. Аммо шунга қарамай, республикамизда ҳали-ҳануз халқаро тоифадаги экологик таълимга йўналтирилган олий ўқув юрти мавжуд эмаслиги бу борадаги фаол таълим-тарбия тизимини такомиллаштиришга муайян даражада тўсқинлик қилмоқда деб айтишга тўла асосимиз бор. Чунки ана шу таълим йўналиши жамланмаганлиги профессионал экологлар, табиатдан фойдаланиш ва атроф муҳитни ҳимоя қилишга ихтисослашган иқтисодчилар, аудиторлар, менежерлар каби юксак илмий салоҳиятга эга бўлган кадрларни дунё андозаларига мос тарзда тайёрлашга имкон бермаётганлиги ҳам маълум. Бу эса, ўз навбатида, экологик вазиятни прогноз қилиш, экологик лойиҳалаш ва уларни экспертзадан ўтказиш ишларининг сифат даражасига ҳам салбий таъсир этмоқда. Бунини Президентимиз Ислоҳ Каримов қуйидагича баҳолайди: «Албатта, республикамиздаги минерал хомашё, энергетика, ер-сув ресурслари борган сари камайиб боради. Шу нуқтаи назардан қараганда, эски ёндашувлар-

¹ Холмұминов Ж. Актуальные проблемы и приоритетные направления эколого-правового образования в стране. // Фалсафа ва ҳуқуқ. №3, 2008. — 89-бет.

дан чора излаган билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Бугун фавқулодда гайриоддий йўлларни топиб, тараққиётимиз истиқболини тўғи белгилаб олишимиз зарур. Табиийки, бунда энг катта масъулият, аввало, билимдон ва малакали, фидойи кадрлар зиммасига тушади»¹.

Шу билан бирга, экологияга йўналтирилган мутахассис педагог кадрларни тайёрлаш, экологик билимдон мутахассисларни республика иқтисодиётининг турли тармоқларига етказиб бериш ҳам талаб даражасида эмас. Ҳозирга қадар бу каби мутахассислар олий ўқув юртларидаги табиий-география, кимё, биология ҳамда экология профилига алоқадор бошқа факультетларда тайёрланмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, бугунги кунда экологик таълимни мукамал тарзда ташкил этиш давр талабига айланди.

Экологик таълим-тарбиянинг туб маъноси – бу табиат ва жамият ўртасидаги узвийлик, уларни бир-бирига боғловчи табиий ҳамда ижтимоий қонунларни ўрганиш, ҳаётга татбиқ қилиш йўли билан табиий барқарорликни сақлашдан иборат. Экологик таълим инсонга қуйидагиларни беради:

- 1) инсоннинг табиат, атроф муҳит, биосфера ҳақида тўлиқ тасавурини таркиб топтиради;
- 2) фанларни чуқур ва кенгроқ ўрганишларига ёрдам беради;
- 3) табиат билан инсон орасида узвий боғланиш қонуниятлари мавжудлигини тушуниб етишларига кўмаклашади. Табиатга нисбатан оғгли муносабатда бўлиш руҳида тарбиялайди;
- 4) оғгли равишда касб танлашларига шароит яратади.

Экологик таълим мазмуни, *биринчидан*, маълум миқдордаги экологик билимларни ўз ичига олган тизим ҳамма учун мажбурий бўлиб, унинг ихтисослиги қандай бўлишидан қатъи назар, зарурий даражада экологик билимга эга бўлиши зарур; *иккинчидан*, экологияга юид айрим хусусий, чуқурлаштирилган билимларни эколог, агроном, техник, биолог, кимёгар

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон мустақиллика эришиш оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 44–45- бетлар.

каби махсус мутахассислар ўрганишлари мақсадга мувофиқ. Экологик таълим умумий таълимнинг таркибий қисми бўлиб, узлуксиз характерга эга бўлиши керак. Экологик материаллар ҳар бир фан таркибида ортиқча вақт талаб этилмагани ҳолда ўқувчи ва талабаларга ўргатилиши, экологик дунёқарашни шакллантиришда бундай маълумотларни ўқувчи ва талабалар бун хусусиятларига кўра тизимли етказиб беришнинг ташкил этилиши экологик дунёқараш шаклланиши ва ривожига ижобий таъсир қилади.

Экологик таълим оила (ота-она), боғча, маҳалла, бошланғич ва умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртлари, турли мутахассисларни қайта тайёрлаш муассасалари ва шу каби институциялар орқали расмий ўқитилаётган билимлардан ташқари, халқ ҳаётига сингиб кетган табиатни қўриқлашга оид удум ва анъаналарни сингдиришнинг муҳим звенolari саналади. Бунда ҳар бир босқичнинг ўзига хос хусусияти мавжуд бўлиб, унда ўрганиладиган материаллар дидактиканинг умумий принциpidан четга чиқмаган ҳолда ўқувчиларга ўргатилиши зарур.

Экологик таълим-тарбия фанлараро боғланиш ва алоқадорликда амалга оширилиши зарур, чунки, *биринчидан*, экология фани барча фанлар мазмунини ўз ичига қамраб олади; *иккинчидан*, ўз навбатида, барча фанлар экологияга оид материалларни ўзида мужассамлаштиради. Шу сабабли келажакда табиий фанларни бирлаштирувчи интеграллашган экология курси вужудга келиши мумкин. Экологиядан интеграллашган курс ўқувчиларга бир бутун билимлар тизимини беради.

Экологик билимлар мазмун ва характери жиҳатидан илмий, амалий, тарбиявий бўлади. *Илмий экологик тушунчалар*, энг аввало, биология, кимё, физика, математика, география, астрономия, кибернетика ва бошқа аниқ фанларни ўрганиш орқали таркиб топади. *Амалий билимлар* эса меҳнат, география, чизмачилик, табиий фанларнинг татбиқий билимларини ўрганиш орқали шаклланади. *Тарбиявий йўналтиш* меҳнат, эстетика ва

бошқа фанларни ўрганиш орқали шаклланади. Экологик таълим, асосан, умумий ўрта таълим тизимида ҳал этилади, чунки бу таълим жараёнида барча болалар билим оладилар. Кейинги босқичларда эса ёшлар таълим олишда табақалана боради. Олий ўқув юртларида талабаларга экологик таълим бериш ҳам икки хил йўл билан амалга оширилади:

- а) барча умумий таълим фанларини ўрганиш орқали;
- б) махсус экология курсларини ўрганиш орқали.

Экологик таълим-тарбия – бу инсоннинг табиатга қадам қўйган вақтидан бошлаб, бутун ҳаёти давомида табиатдан онгли равишда фойдаланишга ўргатиш, психологик, ахлоқ-одоб юзасидан халқимизнинг табиатга нисбатан хурмат-эътибор билан қарайдиган яхши урф-одатлари, удумлари асосида ёшларни тарбиялаш, уларда табиат, унинг хилма-хил бойликларига меҳр-муҳаббат уйғотиш, тежамкорликка ўргатиш, табиий бойликларни кўпайтириш, боғу роғлар, гулзорлар ташкил қилишга ундаш, уларнинг қалбида яхши хислатлар уйғотишдан иборат.

Экологик таълим-тарбиянинг мақсади – инсонни ўраб турган табиий муҳит ва унинг бойликларини билладиган, тежамкорлик билан фойдаланадиган, саклайдиган, табиат бойлигига бойлик, гўзаллигига гўзаллик кўшадиган, ижтимоий ва табиий қонунларни билладиган билимдон шахсни етиштириш ва тарбиялашдан иборат. Шу билан бирга, экологик таълим-тарбияни амалий фаолият билан қўшиб олиб бориш яхши самара беради. Халқимизда «Кўчат эк, боғ қил», «Ўзинг кўкарай десанг, дарахт кўкартир», «Бир туп тут эккан киши юз йил гавҳар теради», «Бирни кессанг, ўнни эк», «Яхшидан боғ қолади» каби ҳикматлар бежиз пайдо бўлмаган, бу ҳикматлар кишиларнинг экологик онгини қарор топтиришда муҳим роль ўйнайди.

Экологик таълим-тарбиянинг асосий вазифаси – инсонни табиат билан ва унда содир бўлаётган воқеалар билан кизиқтириш, инсон ва табиат ўртасидаги муаммоларнинг келиб чиқиш сабабларини тушунтириш, уларни ечиш йўллари, чора-тад-

бирларини топиш учун етарли экологик билимларга эга бўлган авлоднинг таркиб топтирган ҳолда атроф муҳит муҳофазасини амалга оширишдир. Экологик таълим-тарбиянинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

– жамият ва табиатнинг ривожланиш қонунлари, улар ўрта-сидаги муносабатларни чуқур ўргатиш ва шу асосда замонавий фикрлай оладиган шахсни тарбиялаш;

– ижтимоий-иқтисодий режалаштириш ва ишлаб чиқариш кучларини йўналтиришда турли табиий ҳудудларнинг экологик ҳолатини биладиган ва келажакнинг экологик режасини туза оладиган авлоднинг тарбиялаш;

– ҳар бир инсон, жамият ва жамият ичидаги турли гуруҳлар, тоифалар, синфлар яшаб турган табиатни, унинг бойликларини сақлашга хизмат қиладиган ёшларни етиштириш;

– жамият аъзоларига ўзларининг ижтимоий, маданий, диний қарашлари ва урф-одатларини бажаришда яшаб турган жой, водий, адирлар, тоғларнинг гўзаллиги, уларнинг инсон ҳаёти ва саломатлигидаги аҳамиятини тушунтириш, ёш авлодда табиатга нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотиш ишларини олиб бориш.

Юқоридаги вазифаларни амалга оширишда боғча тарбиячилари, мактаб ва ўқув юртлари ўқитувчилари ўқув предметларини тушунтиришда имкон қадар қизиқарли интерфаол таълим усуллари¹дан, турли ўйинлардан, кинофильмлардан фаол фойдаланишлари орқали ўзлари яшаб турган табиий воқелик ва экологик ҳолатларга боғлаб, таълим-тарбия ишларини олиб бориши керак¹.

Ёшларни она-Ватанга муҳаббат, унинг табиат инъомларидан оқилна фойдаланиш, атроф муҳитни кўз қорачиғидек сақлаш руҳида тарбиялаш амалга оширилаётган ислохотларнинг энг муҳим қисмига айланиши лозим. Афсуски, республикамиз олийгоҳлари ўқув режаларида экологик фанларга ажратилган

¹ Эргашев А., Эргашев Т. Экология, биосфера ва табиатни муҳофаза қилиш. – Т.: Янги авлод асри, 2005. – 408-409- бетлар.

соатлар ҳажмини етарли деб бўлмайди. Бунинг устига, айрим олийгоҳларда илгарилари ўқитилган «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» фани янги ўқув режасидан олиб ташланган. Ўзбекистонда экологик кескинликнинг жиддийлигини инобатга олиб, иқтисодий олийгоҳлар ва иқтисодий факультетлар ўқув режаларида «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти» фанини тиклаш ҳамда «Иқтисодий ва социал экология» фанларини ўқитиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундан ташқари, муҳандис-эколог, кимёгар-эколог, биолог-эколог мутахассислари билан биргаликда иқтисодчи-эколог ёки менеджер-эколог мутахассисларни тайёрлаш вақти аллақачон келган. Ёшларнинг экологик билимларини кенгайтириш, уларга бу йўналишда турли-туман замонавий билимлар бериш уларнинг экологик дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантиришда катта аҳамиятга эга. Бунинг учун фақат таълим тизимига суяниб қолмай, бундай билимлар олишнинг бошқа воситаларига, жумладан, матбуот саҳифалари орқали экологик маълумотлар беришга етарли эътибор берилиши керак. Вақти-вақти билан мамлакатимиз шаҳарлари, саноат корхоналари, атмосфера ҳавоси, сув манбалари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ҳолатини, уларга етказиладиган зарарларни маълум даражада аке эттираётган экологик маълумотларни эълон қилиб турадиган бюллетенга ўхшаш махсус манбалар нашр этилса, айти муддао бўлар эди. Бундай маълумотлар ёшларга, барча аҳолига у ёки бу ҳудудда экологик ҳолат қай тарзда ўзгариб бораётганини билдириб, айрим корхона раҳбарлари ва мутасадди раҳбарларни атроф муҳитга келтираётган зарари тўғрисида маълум хулоса чиқаришига чақирган бўларди.

Жамиятнинг ҳар бир аъзоси, албатта, маълум бир оиланинг ҳам аъзосидир. Ижтимоий ҳаётда қандай мавқе ва дунёқарашга эга бўлишимиздан, ҳожишимиздан қатъи назар, ҳар биримиз ўз оиламиз тузумига шу даражада боғланганмизки, ана шунинг оқибатида оилалар, маҳаллалар ҳаёти ва дунёқарашини, охир-оқибат бутун юртимиз ҳаётига кучли таъсир кўрсата ола-

ди. Юртбошимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «одамзод учун бир умр зарур бўладиган табиий кўникма ва хусусиятлар, масалан; ҳар қайси боланинг ўзига хос ва ўзига мос қобилияти, атрофидаги одамлар билан муомаласи, тенгдошлари орасида ўзини қандай ҳис қилиши, етакчилик хислатларига эга бўлиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса, дунёқараши – буларнинг барчаси, аввало, унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб берди»¹.

Мана шу оилавий муносабатларнинг такомиллашиши ёш авлоднинг моддий олам, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги тасавурлари, борлиқ ва табиат, экологик зарарли ва фойдали ҳагти-ҳаракатлар ҳақидаги тушунчалари, дунёқарашларининг шаклланишига асос бўлади. Аввало, ҳар бир хонадонда соғлом оилавий муҳит яратилмоғи, бунинг учун оила муаммолари ўрганилмоғи лозим. Чунки маънавий муҳит соғлом бўлмаган оилада меҳнатга ва даромадга муносабат нотўғри шаклланиб, бу ўз ўрнида табиий неъматларни ўзлаштириш жараёнида ҳам салбий ҳолатларни юзага келтиради². Маънавий муҳит соғлом бўлмаган оилада авлодлар алоқаси ва муносабатлари ҳам но-соғлом бўлиб, катталарнинг обрўси, кичикларнинг ўзаро иззати мавжуд бўлмайди. Кузатишлар шуни тасдиқламоқдаки, бундай ҳолат шахсни нафақат оила–турмуш муносабати, балки уни ўраб турган атроф муҳитга муносабатида ҳам лоқайдлик, масъулиятсизликни келтириб чиқаради. Ана шунга ўхшаш турли салбий ҳолатлар ёнига нотўғри йўналтирилган экологик глобал таъсирлар қўшилса, шахсни қанчалик аянчли оқибатларга олиб келишини тасаввур қилиш қийин эмас. Шунга кўра, оила маънавий муҳитини шакллантириш, энг аввало, оиладаги ҳар бир алоҳида шахсининг маънавиятини юксалтириш билан боғлиқ. Шарқ ахлоқий таълимотларидан бўлган тасаввуфда

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 53-б.

² Иминова М. Маърифат йўли оиладан бошланади. Ўзбекистонда маънавият, маърифат, фан ва жамоатчилик фикри. – Т., 2001. – 124-125-бетлар.

шахсдаги бу ҳолат «жазба» (ўзига тортиш) деб аталади¹. Унга кўра, маънавий муҳит ва идеал шахсни мақбул даражадаги кишига айлантиради ва бундай шахс ўзгаларни гоёси, ахлоқи ва хатти-ҳаракати билан жалб этади. Бу хусусда буюк мутасаввиф Баҳоуддин Нақшбанд шундай ёзади: «Ихтиёр бизда, агар ҳохласак, кишига жазба орқали таъсир қиламиз»².

Бундан шундай хулоса келиб чиқади:

1) маънавий идеалга эга шахс жамият аъзоларига ўз етуқлиги билан таъсир кўрсатади;

2) бундай шахс жамиятга сабоқ бериш билан ҳам таъсир кўрсатади.

Биринчи таъсир кўрсатишда шахснинг маънавий-ахлоқий фазилатлари муҳим ўрин тутса, иккинчисидан эса унинг дунёқараши асосий роль ўйнайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам шахснинг жамият маънавий-ахлоқий муҳитига, демакки, оилавий муҳитга ҳам таъсири ижобий бўлади. Эътибор қиладиган бўлсак, бу гоё замирида шахснинг дунёқараши ҳам соғлом маънавий муҳитда устуворлик касб этмоқда. Демак, нафақат умумий дунёқараши, балки унинг таркибий тизимидаги экологик дунёқараши ҳам бу ўринда алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади. Оилада соғлом муҳитни шакллантиришнинг энг муҳим омилларидан бири – иқтисодий тараққиётга асос бўлувчи табиий неъматлардан оқилона фойдаланишга узлуксиз ўргатиб бориш гоё муҳим аҳамиятга эга.

Ўз даврида Марказий Осиё табиатшунослари ва файласуфларининг илмий-табиий ва фалсафий қарашларини ўз илмий ижодида мужассамлаштира олган мутафаккир Жалолиддин Довоний (1427–1502) ана шу табиий омиллар хусусида тўхталиб, қуйидаги фикрларни айтади. Табиатнинг ҳамма унсурлари кишилик жамиятига хизмат қилади, улар табиат ва моддий нарсалар тараққиётининг асосий сабабчиси ҳисобланади. Бу

¹ Қаҳҳорова М. Маънавий идеал. – Т.: Маънавият, 2008. – 36- б.

² Муҳаммад Боқир. Мақомаги Хожа Нақшбанд. (Баҳоуддин Балогардон). – Т.: Ёзувчи, 1993. – 77- б.

унсурлар инсоннинг меҳнат фаолиятига ёрдам беради. Улар меҳнат қуролилари, ўсимлик, озиқ-овқат, ҳатто инсон танасининг таркибий қисмидир. «Унсурларнинг ҳар бири, – деб таъкидлайди Довоний, – иш-ҳаракатнинг олдиндан мўлжалланган табиий қуролини яратади; сув билан олов иситиш ва совутишига ҳамда овқат тайёрлашга хизмат қилади, ҳаво эса нафас олиш учун керак бўлиб, у (инсон) руҳига ором беради. Тупроқ эса уруғ сочиш, озиқ-овқат, уй-жой қуриш ва ҳоказоларга керак бўлади»¹.

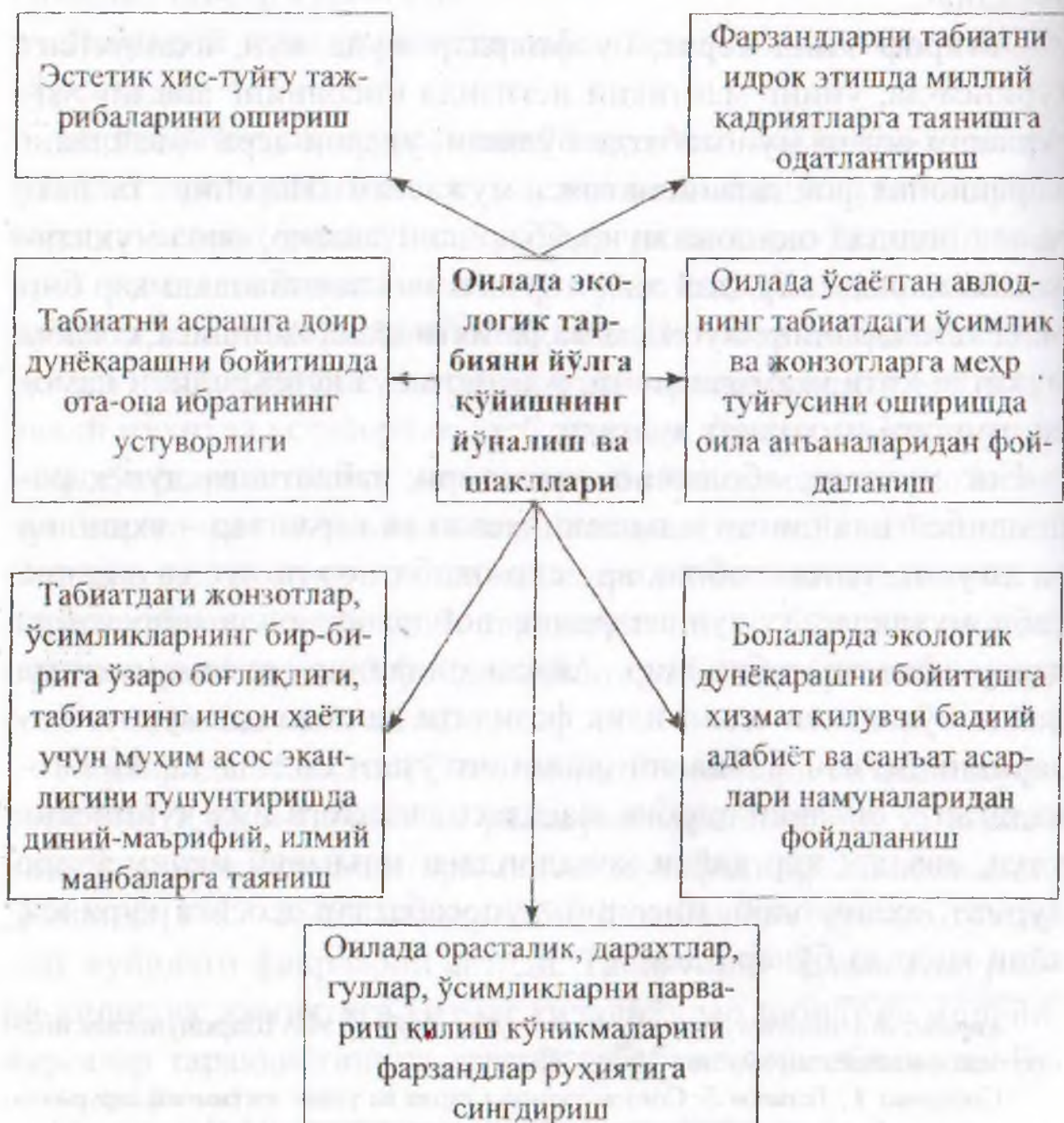
Эътироф этиш керак, бу фикрлар жуда жўн, аҳамиятсиз кўринса-да, унинг манتيкий негизида инсоннинг ана шу унсурларга онгли муносабатда бўлиши, уларни асраб-авайлаши ва рационал фойдаланиши ғояси мужассам. Шахснинг табиатга ана шундай оқилона муносабаги, энг аввало, оила муҳитида шаклланади. Бундай ҳаёт тарзига асосланиб яшаш ҳар бир оила аъзоларининг муомала маданияти шаклланишига, соғлом муҳитда хотиржам япашига, жамиятда ўз истеъдодини намоян этишига имконият яратади.

Энг муҳими, «боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар – яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир. Айнан оиланинг соғлом муҳитда пайдо бўладиган одамийлик фазилати ва оилавий муносабатларнинг негизи маънавий оламнинг ўзаги оилада ташкил топадиган... оилавий тарбия масаласида хатога йўл қўймаслик учун, аввало, ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлим ўзаро ҳурмат, ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар асосига қурилса, айнаи муддао бўлар эди»².

¹ Қаранг: Жалолиддин Довоний. Ахлоқи Жалолий. – ЎзФА Шарқишунослик институтида сақланаётган кўлёзма. Инв. 7703.

² Собирова З., Толипов Б. Соғлом турмуш тарзи ва унинг ижтимоий зарурияти масалалари. «Ёшларнинг акмеологик қарашларини шакллантиришда соғлом турмуш тарзининг ўрни» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция материалларидан. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2008. – 65- б.

Ана шундай оилавий муҳитда шахсинг том маънодаги ижтимоий саломатлиги унинг шахс сифатида ва профессионал жиҳатдан ўз-ўзини англаши, оилавий ва ижтимоий мақомидан қониқиши, ҳаётини мўлжаллари реаллиги, уларнинг социомаданий вазиятлар (иқтисодий, экологик, социал ва психологик шарт-шароитлар)га мувофиқлигига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Оила муҳити ва экологик тарбиянинг ўзаро алоқадорлигини қуйидаги чизма орқали кўрсатиш мумкин (2- чизма):

2- чизма.

Оила ва жамиятнинг инсон экологик дунёкарашини шакллантириш ва ривожлантириши каторида, бу мураккаб экологик воқеликка боғлиқ илмий ва оммавий ахборотларни халққа етказиб бериш учун теле ва радиоканалларда ҳафтанинг маълум кунларида экологик мавзуда эшиттириш ва кўрсатувлар ташкил этилаётганлиги катта аҳамиятга эга. Уларда бу соҳанинг мутахассислари, Ўзбекистон экологик ҳаракатининг фаоллари ҳамда унинг Қонунчилик палатасидаги депутатлар гуруҳи аъзолари қатнашаётганлиги нур устига нур бўлмоқда. Экологик йўналишдаги маънавий-маърифий кўрсатувлар ҳам халқимиз қалбидан жой олиб улгурди. Буларнинг ҳаммаси республикамиздаги экологик вазиятни босқичма-босқич соғломлаштириш, ҳозирги ва келажак авлод фаровонлигини, маданий таракқиётини юксалтириш учун катта имкониятлар яратади.

ХУЛОСА

Инсоният тарихининг ҳар қандай босқичида шахс экологик онги ва дунёқарашини шакллантириш жамият мавжудлигининг шарти сифатида қаралган. Айниқса, экологик муаммолар глобаллашиб ва кескинлашиб бораётган шароитда шахс экологик онги ва дунёқарашини замон талаблари даражасида ривожлантириш инсоният цивилизацияси келажагини таъминлашнинг асоси эканлиги англаб етилмоқда. Шунга кўра, бу соҳада оммавий маданий-маърифий тадбирларни ташкил этиш расмий идоралар олиб бораётган экологик фаолиятга қўшимча импульс беради. Хусусан, миллий экологик меросни ривожлантиришнинг шарт-шароитларини, имкониятларини, усул ва воситаларини яратиб замонавий экологик дунёқараш асосини ташкил қилади.

Биринчидан, экологик дунёқараш тарихидаги маънавий-маданий меросни ижодий ривожлантириш, улар ўртасидаги ворисийлик муносабатларини таҳлил этиш ҳозирги давр экологик дунёқарашини шакллантириб, кескинлашаётган ва глобаллашаётган экологик муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим субъектив омилига айланмоқда.

Иккинчидан, шахс экологик дунёқарашни шаклланишининг объектив шарт-шароитлари ва субъектив омиллари таркибида диний қадриятлар, миллий урф-одатлар, анъаналар, ўтмиш мутафаккирларнинг илмий ва бадиий мероси синтезлашуви замонавий экологик дунёқарашни шакллантиришнинг назарий ва методологик асосларини ташкил этади.

Учинчидан, экологик дунёқарашнинг умуминсоний хусусиятларини шакллантиришда Шарқ ва Ғарб алломаларининг ижод намуналарини илмий ўрганиш, умумлаштириш, жумладан, халқимизнинг менталитетига хос экологик дунёқарашни

шакллантиришда инсоният тарихида яратилган табиат муҳофазасининг илмий-назарий қарашларини қиёсий таҳлил этиш ва улардан амалда фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Тўртинчидан, миллий экологик дунёқарашнинг нисбий мустақиллиги ва умуминсоний кадриятлар билан диалектик уйғунлигининг шахс экологик онги, тафаккури, билими, савиясига боғлиқлиги турли мезонлар билан баҳолашиб, тарихий, гнесологик ва ижтимоий-амалий тажрибаларни шахс экологик маданиятини ривожлантиришга йўналтириш муҳим методологик аҳамиятга эга.

Бешинчидан, экологик маданият таркибидаги дунёқараш феноменини экологик идрок, тасаввур, тушунча ва тафаккур контекстида қараб, уларни миллий ҳамда умуминсоний кадриятлар нуқтаи назаридан норматив-баҳолаш, дидактик-аксиологик томонларини фундаментал ўрганиш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Олтинчидан, шахс экологик дунёқарашни глобал экологик муаммолар ечимини топишда, табиий атроф муҳит барқарорлигини таъминлашда субъектив омил вазифасини бажаради ва дунё экологик манзарасига мос равишда ўзгариб, миллий хусусиятларини намоён қилади.

Еттинчидан, экологик муаммоларнинг глобаллашуви ва кескинлашуви миллий ва умуминсоний экологик кадриятларни идентификациялаштириб ва дифференциаллаштириб ўз таъсир йўналишларини конкретлаштиради ва биосфера ҳамда ижтимоий муҳит мутаносиблигини таъминлашга доир универсал, умумназарий ва амалий асослар яратилмоқда.

Саккизинчидан, ҳозирги даврдаги глобал ўзгаришлар экологик дунёқараш парадигмаларини ўзгартириб, инсониятнинг экологик фаолияти йўналишларини, характерини ва ривожланиш тенденцияларини шахс экологик онги ва дунёқарашни эволюциясида намоён қилмоқда.

Тўққизинчидан, шахс экологик дунёқарашни ривожланиши жараёнида шаклланган ва муайян мақсадга йўналтирилган

миллий экологик кадриятларга муносабатда ҳар бир миллатнинг ўзлигини англаши намоён бўлиб, умумий дунёқараш мазмун-моҳиятини, халқаро экологик муносабатда ўрни ва мақоми белгилайди.

Ўнинчидан, экологик муаммолар кескинлашаётган ҳозирги даврда, уларнинг эскалацияси олдини олиш, умуман, инсоният дунёқарашини, хусусан, ҳар бир шахс дунёқарашини экологик мезонларга кўра қайта қуриш зарурияти дунёқараш парадигмаларини ўзгартириб, экологик барқарор ривожланишнинг асосларини белгилаб бермоқда.

Ўн биринчидан, инсониятнинг ҳаёт тарзи, келажакдаги тақдири, яшаш тамойиллари билан боғлиқ экологик кадрият ва маросимларни шахс дунёқарашига, руҳиятига сингдириш зарурияти ўтмиш экологик меросидан ижодий фойдаланишни тақозо қилади.

Ўн иккинчидан, шахс экологик дунёқарашини шаклланиши ва ривожланиши асрлар давомида бир-бири билан боғлиқ анъанавий ва ноанъанавий, миллий ва умуминсоний институционал тизимларни тақозо қилиб, табиатдан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш тизимларини такомиллаштиришнинг стратегик масалаларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўн учинчидан, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилиш фаолиятини такомиллаштириш соҳасида ривожланган мамлакатлар тажрибаларини умумлаштириш ва ижодий фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш мақсадга мувофиқ.

Ўн тўртинчидан, экологик дунёқарашни ривожлантиришда оммавий ахборот воситалари родини оширишга тизимий ёндашувда мамлакатимиздаги экологик ҳаракат ва ташкилотларнинг фаолиятини баҳолашга, жамоатчилик фикрини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш зарур.

Ўн бешинчидан, шахс экологик дунёқарашини ривожлантиришнинг маданий-маърифий тадбирларини тапқил этишда оила институти родини ошириш учун оилавий экологик таъ-

лим-тарбияни тизимли амалга оширишни назарий ва методологик жиҳатдан ташкиллаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Юқоридаги назарий-методологик хулосалардан қуйидаги амалий таклиф-тавсиялар келиб чиқади:

1) аҳолининг турли ижтимоий қатламлари экологик дунёқарашини шакллантиришга дифференциал ёндашган ҳолда, уларни табиат муҳофазасига доир адабиётлар, телекўрсатувлар, радиоэшиттиришлар ва бошқа ахборот манбалари билан таъминлашни кучайтириш;

2) таълим тизимида ўқитилаётган фанларни экологиялаштиришни тизимли дастур асосида ташкил қилиб, ҳар бир фан соҳасида экологик дунёқарашни шакллантиришга доир назарий-услубий асосларни, амалий тажрибаларни умумлаштириш ва оммалаштириш;

3) экологик таълим-тарбияга мутасадди институтларнинг фаолиятларини мувофиқлаштириш, узлуксизлигини таъминлайдиган яхлит педагогик-дидактик технологияни ишлаб чиқиш ва ҳаётга жорий этишнинг потенциал имкониятларини қидириб топиш;

4) ишлаб чиқаришни экологик самарадор технология билан таъминлаш, шу соҳада мутахассислар тайёрлаш ва кадрлар маълакасини оширишга мутасадди ташкилотлар фаолиятини аҳолининг экологик фаоллиги ва масъулиятини оширишга йўналтириш;

5) ижтимоий онг шаклларида педагогик-дидактик функциясида экологик дунёқарашни ривожлантириш устуворлигини таъминлаш усуллари ва воситаларини такомиллаштиришда халқ педагогикасидан унумли фойдаланиш давлат сиёсати даражасига кўтарилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

I. Расмий материаллар ва ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
2. «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистоннинг янги қонунлари. – Т.: Адолат, 1994.
3. «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Ахборотномаси. – 1997. 2-сон; 52-модда.
4. «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. – 1998. 1-сон; 12-модда.
5. «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. – 1998. 1-сон; 14-модда.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш тўғрисида»ги Фармони. 1997 й. 6-октябрь. / ЎЗР Президентининг фармонлари. – Т.: Адолат, 2000.
7. Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. – Т.: Адолат, 2008.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти

И. А. Каримов асарлари

1. *Каримов И. А.* Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан курашимиз. 7- том. – Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. *Каримов И. А.* Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1999.

3. *Каримов И. А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.

4. *Каримов И. А.* Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон хаёт – пировард мақсадимиз. 8- том. – Т.: Ўзбекистон, 2000.

5. *Каримов И. А.* Биз танлаган йўл-демокрагик тараккиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. 11- том. – Т.: Ўзбекистон, 2003.

6. *Каримов И. А.* Мамлакатни модернизация қилиш ва иктисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16- том. – Т.: Ўзбекистон, 2008.

7. *Каримов И. А.* Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. 17- том. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

8. *Каримов И. А.* Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

9. *Каримов И. А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.

10. *Каримов И. А.* Ўзбекистон ўз истиклол ва тараккиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992.

11. *Каримов И. А.* Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ миллатни – миллат қилишга хизмат этсин. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

12. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарор тараккиёт йўлида. 6- том. – Т.: Ўзбекистон, 1998.

13. *Каримов И. А.* Ўзбекистон мустақилликка эришини оstonасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011.

III. Илмий ва илмий-оммабон адабиётлар

1. *Абу Наср Фаробий.* Фозил одамлар шахри. – Т.: Халқ мероси, 1993.

2. *Абу Райҳон Беруний.* Танланган асарлар. 3- жилд. – Т.: Фан, 1982.

3. *Абу Али ибн Сино*. Тиб қонунлари. 3 жилдди сайланма. 1-жилд. – Т.: Халқ мероси, 1993.
4. *Андреев И. Л.* Происхождение человека и общества. – М.: Канон, 1998.
5. *Акимова Т. А., Хаскин В. В.* Экология. – М.: ЮНИТИ, 1998.
6. *Афанасьев Б. А.* Мониторинг и метод контроля окружающей среды. – М-СПб, 1998.
7. *А. Асқаров*. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т.: Фан, 1977.
8. *Афанасьев Б. А.* Мониторинг и методы контроля окружающей среды. – М.: 1998.
9. *Алимасов В.* Конфуцийлик ва Шарқ давлатчилиги. – Т., 2006.
10. *Абдуллаев О., Тошматов З.* Ўзбекистон экологияси: бугун ва эртага. – Т.: Фан, 1992.
11. *Авесто*. – Т.: Шарқ, 2001.
12. *Алишер Навоий*. Ҳайрат ул-аброр. 7- том. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.
13. *Аҳмад Дониш*. Наводир ул-вақо. – Т.: Фан, 1964.
14. *Абдурауф Фитрат*. Танланган асарлар. 1 жилд. – Т.: Маънавият, 2000.
15. *Азизов Ш., Азизова С.* Маърифатпарварлик – ижтимоий-маданий ҳодиса. – Т.: Аву-matbuot konsalt, 2008.
16. *Андреева Ю. А.* Человек, природа, общество в современной прозе. – Л.: Наука, 1981.
17. *Алиев М.* Табиат ва тақдиримиз. – Т.: Тиббиёт, 1989.
18. *Абу Наср Фаробий*. Фазилат, бахт-саодат ва камолот ҳақида. (Араб тилидан М. Қодиров таржимаси). – Т.: Ёзувчи, 2001.
19. *Алишер Навоий*. Лисон ут-тайр. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1991.
20. *Алиев А.* Истиклол ва адабий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
21. *Абдуллаев З.* Экологическое отношение и экологическое сознание. – Т.: Ўзбекистон, 1990.
22. *Бигон М, Харпер Дж., Таунсенд К.* Экология особи, популяции и сообществ. В двух томах. Том 1. – М.: Мир, 1989. Т 1.

23. *Бестужиев-Лада И.* Альтернативная цивилизация: актуальность социологического осмысления. Социология на пороге XXI века. – М.: Наука, АН РОС, 1999.
24. *Борисовский П. И.* Древнейшее прошлое человечество 2-изд. – М.: Наука, 1980.
25. *Белов С. В.* Безопасность жизнедеятельности. – М.: ВАСОТ, 1993.
26. *Бобожонова Д.* Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. – Т.: Шарқ, 1999.
27. *Брехман И. И.* Валеология-наука о здоровье. – М.: Физкультура и спорт, 1990.
28. *Бобур З. М.* Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989.
29. *Вернадский В. И.* Несколько слов о биосфере /Русский космизм. Антология философской мысли. – М.: Педагогика – Пресс, 1993.
30. *Гафарли М. С., Касаев А. Ч.* Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. – Т.: Ўзбекистон, 2001.
31. *Гиренок Ф. И.* Экология, цивилизация, ноосфера. – М.: Наука, 1987.
32. *Гринин П. Е.* Формация и цивилизация. Философия и общество, 1997, №1-6; 1999, №1-3,5, 2000, №1-2
33. *Гумилёв Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеоиздат, 1990.
34. *Қирғизбоев М.* Фуқаролик жамияти: назария ва хорижий тажриба. – Т.: Янги аср авлоди, 2006.
35. *Қаҳҳорова М.* Маънавий идеал. – Т.: Маънавият, 2008.
36. *Дж. Кларк.* Доисторическая Африка. – М.: Наука, 1977.
37. *Жураев Н., Азизов Ш.* Ижтимоийёт асослари. – Т.: Ма'rifatmadadkor, 2003.
38. *Жибуль И. Я.* Экологические потребности, сущность, динамика, перспектива. – Минск: Наука и техника, 1991.
39. *Жавлиев Т.* Анъаналар-хаёт сабоғи. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
40. *Жалилов Ш.* Кучли давлатдан – кучли жамият сари. – Т.: Ўзбекистон, 2001.

41. *Шодиметов Ю.* Человек: Социально-экологические аспекты здоровья. – Т.: Узбекистан, 1990.
42. *Зиёмухаммедова Б.* Экология ва маънавият. – Т.: Шарқ, 1997.
43. *Имомназаров М.* Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: Шарқ, 1998.
44. *Исамухамедов Ҳ. Мамашокиров С.* Экологиянинг ижтимоий-фалсафий муаммолари. – Т., 1999.
45. *Икромов Э. Ж., Ҳотамов А. А.* Шахснинг экологик маданияти. – Т.: Гиббиёт, 2001.
46. *Имом Исмоил ал-Бухорий.* Ал-Адаб ал-муфрат (Адаб дурдоналари). – Т.: Ўзбекистон, 1990.
47. *Игнатовская Н. Б.* Природа как ценность культуры. – М.: Наука, 1987.
48. *Иброҳимов А.* Ўзбек маҳалласи. – Т.: Маънавият, 2007.
49. *Иминова М.* Маърифат йўли оиладан бошланади // («Ўзбекистонда маънавият, маърифат, фан ва жамоатчилик фикри» мавзусидаги илмий амалий семинар материалларидан). – Т.; 2001.
50. *Колчинский Э. И.* Эволюция биосферы. – СПб: Наука, 1990.
51. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека. – М.: Наука, 1987.
52. *Кочергин А. Н. Марков Ю. Г.* Экологическое знание и сознание. – Новосибирск. Наука, Сибирское отделение, 1987.
53. *Каган М. С.* Культура как объект философского исследования Роль духовно культуры в развитии личности. – СПб: Знание, 1979.
54. *Кондратьева Т. С.* К вопросу об определении понятие «глобализация» //Актуальные проблемы Европы. – 2000. – №4.
55. *Кант И.* Лекции по этике (1780-1782) Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. Москва. Политиздат., 1991.
56. *Лисицын Ю. П.* Образ жизни и здоровье населения. – М.: Медицина, 1982.
56. *Мамашокиров С., Усмонов Э.* Барқарор тараққиётнинг экологик хавфсизлик масалалари. – Т.: Фан, 2009.
56. *Мамашокиров С.* Ваҳимами ёки ҳақиқат? – Т.: Иқтисод-моллия, 2012.
57. *Моисеев Н.* Человек и ноосфера. – М.: Мол. гвардия, 1990.

58. *Дохсов*. Основы экологии. – М.: Прогресс, 1975.
59. *Мустафоев С., Ўроқов С., Сувонов Р.* Умумий экология. – Т.: Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси нашриёти, 2006.
60. Материалы по истории прогрессивной общественно-философской мысли в Узбекистана. – Т.: АН Уз ССР, 1957.
61. *Маритен Ж.* Философ в мире. – М.: РОССПЭН, 1994.
62. *Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рандерс И.* За пределами роста. – М.: Пангея, 1994.
63. *Михеев В.* Логика глобализации и интересы // России Pro et. Contro том. №4. Осень, 1999.
64. *Муҳаммад Боқир.* Мақомати Хожа Нақшбанд. (Баҳовхуддин Балогардон). – Т.: Ёзувчи, 1993.
65. *Мўминова З.* Никоҳ шартномаси. Тўйдан олдин тиббий кўрик. – Т.: Янги аср авлоди, 2004.
66. *Жўраев Н., Лазизов Ш.* Ижтимоий асарлар. – Т.: Ma'rifatmadadkor, 2003.
67. *Норалиева Н. М.* Узлуксиз таълим жараёнида экологик билим ва маданиятга оид фазилатларни шакллантириш мазмуни. Миллий гоё – юксак маънавиятли шахс камолотининг негизи //Миллий гоё илмий-тадқиқотларининг назарий-методологик асоси номли илмий тўплам. 3- китоб. – Андижон, 2010.
68. *Нигматов А.* Экология: асосий агама ва ибораларнинг изохли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 2002.
69. *Навоий А.* Ҳикматлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1968.
70. *Очилова Б.* Миллий-маънавий юксалишда мерос, кадрлар ва ворисийлик. – Т.: Истиклол, 2009.
71. *Очилова Б.* Табиатдан фойдаланиш – бу инсоннинг мақсадга мувофиқ йўналтирилган фаолияти сифатида //Фалсафа ва ҳуқуқ. – №4. – 2007.
72. *Одум Ю.* Экология. – М.: Наука, 1986.
73. *Павлов К. Н.* Наноэкология как перспективное научное направление: Проблемы, тенденции перспективы. – Мурманск: Ун-т, 2008.
74. *Реймерс Н. Ф.* Природопользование. – М.: Наука, 1990.

75. Рисолаи Азиза. (Сабог ул-ојизин шарҳи). – Т.: Мерос, 2000.
76. Руи Гансалес де-Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура. – М.: Наука, 1990.
77. Ромонов Ю. А. Художественность как способ варажения ценностного опыта // Социально-философские проблемы художественной культуры. – Л.: 1990.
78. Сорокин П. Тизим социологии. Т. 1. – Сыктывкар, 1991.
79. Саид Хусайн Насир. Взгляда мусильманский мастелитей на природу. – Техран, 1964.
80. Суравегина И. Т. Основы обций экология. – М.: МДС, 1998.
82. Ёзбек совет энциклопедияси. 14- том. – Т.: ЁзССР ФА Ёзбек совет энциклопедияси, 1985.
83. Стадницкий Г. В., Радионов А. И. Экология. – М.: Высшая школа, 1988.
84. Токвиль А. Старые порядок и революция. – М.: Московский философский фонд, 1991.
85. Тимофеев И. Бируни. – М.: Молодая гвардия, 1986.
86. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999.
87. Темур тузуклари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1996.
88. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.
89. Фейдимен Д., Фрейгер Г. Теория и практика личностно-ориентированной психологии. Т. 1 – М.: 1996.
90. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990.
91. Гуревич П. С. Феномен человека: Антология. – М.: Высшая школа, 1993.
92. Фромм Э. Здоровое общество // Психоанализ и культура. – М.: Юристъ, 1995.
93. Федосеев И. Н. Человек и природа в условиях научно-технической революции (социально оспект экологических проблем). – М.: Наука, 1982.
94. Ҳамраев У., Ҳакимов Р. Ёзбекистон экологик ҳаракати: саволлар ва жавоблар. – Т., 2009.

95. *Холматова М.* Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. – Т.: Ўзбекистон, 2000.
96. *Ал-Бухорий.* Ҳадис. (Ал-жомеъ ас-саҳиҳ). I том. – Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1997.
97. *Ҳасанов С.* Хоразм маърифати – олам кўзгуси. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
98. *Хусайн Содиқий.* Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино Курозай табиат (тадқиқи ва муқаддима) // – Техрон, 1332-шамсий, 1372 хижрий-камарий муқаддима.
99. *Ҳошимова Э. С.* Экология проблемасида глобал ва зонал муносабатлар диалектикаси. – Т.: Фан, 1986.
100. *Шапавалов В. Ф.* Основы философии от классики к современности. Учебное пособие. – М.: РОСПАН, 1998.
101. *Шайхова Х., Тиллаева Г.* Соғлом турмуш тарзи ва ёшлар камолоти. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2008.
102. Шайх ур-раис Абу Али ибн Сино Курозай табиат (тадқиқи ва муқаддима) доктор Хусайн Содиқий. – Техрон, 1332 шамсий, 1372 хижрий-камарий муқаддима.
103. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. – М.: Флинта, 2006.
104. *Эргашев А., Эргашев Т.* Экология, биосфера ва табиатни муҳофаза қилиш. – Т.: Янги аср авлод, 2005.
105. *Эркаев А.* Маънавият ва тараққиёт модели. – Т.: Маънавият, 2005.
106. *Яблоков А. В.* Ядовитая природа. – М.: Мысль, 1990.
107. *Человек и общество. Современный мир* / Под ред. М. Купцова. – М.: 1997.
108. *Чориев А., Эшматов М.* Экологик тарбия ва қишлоқ ёшларининг камолоти. – Т., 1992.
109. *Чумаков А. Н.* Философия глобальных проблем. – М.: Знание, 1994.
110. *Чориев А.* Инсон фалсафаси. 2. Мустақил шахс. – Т.: Чинор ENK, 2002.

111. Юнг К. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1993.
112. Юсуф Хос Хожиб. «Кутадғу билиги». – Т.: Фан, 1971.
113. Юлдашева Ф. К. Проблеме глобальности и глобальное сознание // Философия и права. – №3. – 2008.

IV. Мақолалар

1. Ашрапов М. Экологик дунёқараш //Экология хабарномаси (Экологический вестник). – №3 (54). – Т., 2005.
2. Жалолиддин Довоний. Ахлоқи Жалолий. – ЎзФА Шарқшунослик институтида сакланаётган кўлёзма. Инв 7703.
3. Икромов Н. Орол экологик ва иқтисодий салоҳиятини тиклаш муаммолари// Иқтисодиёт ва таълим. – №2. – Т., 2003.
4. Исмоилов М. Табиатни асрасак бойиймиз// Иқтисод ва ҳисобот. – №1. – Т., 1998.
5. Маликова О. Талабаларда экологик муҳитни шакллантириш // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – №3. – Т., 2007.
6. Ниёзова Н. Экологик ва гигиеник маданиятни ривожлантиришнинг ҳуқуқий-қонуний масалалари//Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. – №3. – Т., 2005.
7. Орипов Ш. Глобаллашув, миллий кадриятлар ва ёшлар// Фуқаролик жамияти. – №1 (13). – Т., – 2008.
8. Розиков Қ., Розиков Р. Атроф муҳит муҳофазасини таъминлаш, чиқинди моддалар муаммосини ҳал этиш чора-тадбирлари //Иқтисод ва таълим. – №2. – Т., 2005.
9. Собирова З., Толипов Б. Соғлом турмуш тарзи ва унинг ижтимоий зарурияти масалалари //«Ёшларнинг акмеологик қарашларини шакллантиришда соғлом турмуш тарзининг ўрни» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2008.
10. Собиров У. Экологик маданият шаклланиши тарихидан // Экология хабарномаси. – №3. – Т., 2005.

11. *Туланов М.* Табиатни асраш – энг мухим иқтисодий-ижтимоий масала// Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – №4. – Т., 2002.

12. *Тожиёв С, Дўстмуродов Ж.* Бизнес уйлантираётган ташвишлар. (Экологик муаммоларнинг миллий муносабатлар билан боғлиқ жиҳатлари) // Иқтисод ва ҳисобот. – №10. – Т., 1993.

13. *Тожиёв В.* Жамият ва экологик маданият//Жамият ва бошқарув. – №3. – Т., 2007.

14. *Э. Усмонов.* Экологик муносабатларнинг глобаллашуви // Жамият ва бошқарув. – №2. – Т., 2007.

15. *Холмўминов Ж.* Актуальные проблемы и приоритетные направления эколого-правового образования в стране// Фалсафа ва ҳуқуқ. – №3. – Т., 2008.

16. *Юнусов К.* Экологик маданиятнинг юксалишида нодавлат ташкилотларнинг иштироки. Миллий ғоя – юксак маънавиятли шахс камолотининг негизи//Миллий ғоя – илмий тадқиқотларнинг назарий-методологик асоси номли илмий тўпламнинг учинчи китоби. – Андижон: Андижон давлат университети, 2010.

V. Докторлик диссертациялари

1. *Мамашокиров С.* Экологик фаоллик ва масъулиятни шакллантиришда ижтимоий-сиёсий омилларнинг роли: Фалсафа фанлари д-ри... дисс. – Т., 1997.

VI. Авторефератлар

1. *Бозорова Н. Ш.* Талабаларда экологик маданиятни шакллантиришнинг илмий-педагогик асослари. Педагогика фанлари номзоди. дисс. – Қарши, 2006.

2. *Левинская В. О.* Понятие, структура и функции экологической культуры. Дисс. канд. филос. наук. – Т., 2000.

3. *Махмудова Ш. Л.* Экологическая культура как омил гуманизации отношения общества к природе: Дисс.... канд. филос. наук. – Т., 1994.

4. Саидова У. Г. Экологик маданият тарихи ва унинг ривожланиш босқичлари. Фалсафа фанлари номзоди... дисс. автореф. – Т., 2008.

5. Усмонов Э. М. Социально-философские проблемы интеграции экологической политики государств Центральной Азии в современных условиях. Автореф дисс... канд. филос. наук. – Т., 2006.

6. Худойназаров С. Х. Шахс экологик онги ва маданиятини шакллантиришда бадий адабиётнинг роли. Фалсафа фанлари номзоди автореф. – Т., 2010.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 3

I БОБ. ШАХСНИНГ ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШИ ҚАРОР ТОПИШИ МАСАЛАСИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

1. 1- §. Экологик дунёқараш шаклланишининг
тарихий-ретроспектив асослари 7
1. 2- §. Экологик дунёқарашнинг ижтимоий-фалсафий
мазмуни ва намоён бўлиш шакллари..... 31

II БОБ. ГЛОБАЛ ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР КЕСКИНЛАШАЁТГАН ДАВРДА ШАХС ДУНЁҚАРАШИ, МИЛЛИЙ ВА УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР ТИЗИМИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

2. 1- §. Маънавий қадриятлар тизимида экологик
дунёқарашнинг мақоми, ўрни ва роли..... 47
2. 2- §. Миллий ва умуминсоний қадриятларда экологик
дунёқарашнинг намоён бўлиш хусусиятлари 61
2. 3- §. Экологик дунёқараш парадигмаларининг
ўзгариш қонуниятлари ва тенденциялари 77

III БОБ. ЭКОЛОГИК ДУНЁҚАРАШНИ РИВОЖЛАТИРИШНИНГ УСУЛИ ВА ВОСИТАЛАРИ

3. 1- §. Экологик дунёқарашни шакллантиришнинг
институционал тизимини такомиллаштириш
масалалари..... 90
3. 2- §. Шахсда экологик дунёқарашни ривожлантиришнинг
маънавий-маърифий вазифалари 110

ХУЛОСА 128

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 132

САВЛАВЕК КИСТАУБАЕВ

ЭКОЛОГИЯ ВА ШАХС ТАРБИЯСИ

«TAFAKKUR QANOTI»–ТОШКЕНТ–2013

Муҳаррир Ж. Қўнишев

Техник муҳаррир Х. Сафаралиев

Бадий муҳаррир Х. Исмоилов

Саҳифаловчи А. Қўнишев

Нашриёт лицензияси А1 №168. 23.12.2009

Босишга рухсат этилди 11.12.2013. Бичими 60 × 84 ¹/₁₆.

«Times New Roman» гарнитураси. Офсет қоғози.

Шартли б. т. 9,0. Нашр т. 9,0.

Адади 500 нусха. Буюртма №.

E-mail: tafakkur-qanoti@mail.ru

«Tafakkur qanoti» нашриёти. Тел.: 945-50-87

Тошкент, 1-тор, Мирсолиҳова кўчаси, 13-уй.

Нашриёт манзили: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Оригинал-макет «TAFAKKUR QANOTI» масъулияти чекланган жамияти
техник ва дастурий воситалар базасида тайёрланди ва чоп этилди.

Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

978-9943-382-74-9

9 789943 382749

"Tafakkur qanoti"